मरणसंस्रीपलोकव्यवहारानुसरणं जातिदेहपुत्रवित्तादिषु अभिमानो दंभदर्पादयश्च तानि निमावर्त्ते पूर्वोक्तैर्मन धर्मादीनां
प्रतिकूलान्यक्लिष्टस्योऽपि हितास्ते के स्युः येरग्राहणहेतना मेव उपस्थितिर्न स्यात् ॥ इत्यपेक्षायामाह ॥ क्रोधादिभिरिति ॥ क्रो
धेन भंशे हादि[illegible]र्गस्तेने ॥ अहिंसादिभिरिति हिंसादि[illegible]शब्देन सत्यास्तेयब्रह्मचर्यग्रहणं नियमाः शौचसंतोषादयः ह
ष्ट चांद्रायणतीर्थयात्रादि निवृत्त्यर्थं ज्ञानादिरुक्तैरिष्टकृत्यं ॥ आचार्यस्य लक्षणं तु रमाह ॥ अमानित्वादिति ॥ तस्य लक्षणं दर्शयि
त्वा लक्षणमाह ॥ आचार्य[illegible]ति ॥ आचार्य अउहापोहग्रहणधारणशमदमौदार्यानुग्रहादिसंपन्नो लब्धागमो दृष्टादृष्ट
भोगेष्वनासक्तस्त्यक्तसर्वकर्मसाधनो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽभिन्नवृत्तोऽदंभदर्पकुहकशाठ्यमायामात्सर्यानृताहंका
रममत्वादिदोषरहितः केवलपरानुग्रहप्रयोजनो विद्योपयोगार्थी पूर्वमुपदिशेत् ॥ शिष्येणानुक्तस्यापि तदपेक्षितस्य स्व
यमेव तत्र शिष्यगतं मिथ्याज्ञाननिराकरणे सामर्थ्यं ग्रहणं तत्त्वस्य श्रुतस्यार्थस्याविस्मरणं धारणं प्रतिषिद्धविषया
दंतःकरण[illegible]णोपरमः शमस्तस्मादेव बाह्यकरणोपरमो दमः दुःखिषु प्राणिषु अनुजिघृक्षा दया तेन दत्तं तदुःखाप
नयायत्नो नुग्रहः आदिपदेन मानित्वादयो गुणा गृह्यते लब्धआगम सम्प्राचार्यात्संप्रदायागतो येन स तेनैहिकामुष्मिकभोगवैतृ
ष्ण्यमनासक्तत्वमित्याह ॥ दृष्टेत्यादिना ॥ ब्रह्मविदित्यमाह ॥ वाक्यार्थाभिज्ञत्वं ब्रह्मणि स्थितत्वं वाक्यार्थस्यानुभवानुरोधेनप
र्यवसितत्वं अभिन्नवृत्तत्वं अपरिस्यक्त[illegible]सदाचारपरत्वं स्नानाचमनादिमत्वं दंभो धर्मध्वजित्वं धनादिनिमित्तो मदः

अपोहः ॥ गृहीतार्थाविबोध्यंनसामर्थ्यं ५

२

बेधार्थं तदुक्तं॥ नाविरस्काय संसारान्नानिरसेलेषणाय च॥ न चायमनयते देयं वेदांतार्थप्रकाशनमित्यादि दर्शना
इद्वेष्टा सर्वभूतानां कार्यं न्वेषणमाव रपकमिति भावः॥ ॥किमित्याचार्येण अलविद्याशिष्यमन्विष्य न स्वैरी भवेत् स्वयमेव
शिष्यस्य न्यायाप्यनुसंधाने न वियो[illegible]ष्यतीत्याशंक्याह॥ अन्यथेति॥ अन्यथा च तत्र ज्ञानप्राप्त्यभावादाचार्यवान्पुरुषो
वेदृगाचार्यो सैव विद्या आचार्यः ह्याचार्यतानं स्य सम्यक् ज्ञानं ह्लव इहोच्यत इत्यादिश्रुतिभ्यः उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानमित्यादिस्मृते
म्यश्च आचार्योपदेशानंतरमेवोति याघत्॥ आचार्योपेवं विशिष्टाय शिष्यायोपदेष्टव्या विधेत्यत्र श्रुतिस्मृतिर्दर्शय
ति आचार्यवानिति उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानमित्सा [illegible] हैन्यश्चस्य यमेवाति सूक्ष्मार्थविषयं ज्ञानं न प्रतिभातीत्यर्थः॥ तं प्रत्या
चार्यस्य विधेोपदेशानंतरं सूक्ष्मान्तरमात [illegible] ष्यश्चेति॥ शिष्यस्य ज्ञानाग्रहणं च लिंगैर्बुध्वा तदग्रहणहेतुं न च न
संचिवडो लिकप्रमादनित्यानित्यविवेक [illegible] ासंजातदृढतरवैश्रुतत्वलोकचिंतावेक्षणजात्याभिमानादीन त
नस्तिपूर्वैः श्रुतिस्मृतिविहितैरपनयेत्क्रोधा॥ दंभिरं हि सा हिभिन्नयमैस्तैर्निविकदेश्यनियमैरमानित्वादिगुणं तत्त्व
ज्ञानोपायं च सम्यग्ग्राहयेत्॥ बहिर्मुखत्वादिलिंगैस्तस्य ज्ञानाग्रहणं बुध्वा तदग्रहणहेतुं नपनयेदिति संबंधः॥ ज्ञानेवा
ग्रहणहेतूनपनेनैयानुदाहरति॥ अधर्मेत्या [illegible] ना बहिर्मुखत्वादेर्धर्मस्य नृपः संभाविनं लौकिकं च प्रमादः संप्रती
ध्वमार्गाणां कामचारकाम्यवादनक्षपानिरंति प्रमिदमानित्वामितिविवेकविपर्ययैसंजातं दृढतरवैश्रुतालंलोकचिंतावेक्षणं

न्युधू५ मतिध २४ ते४

जीनैवे सति। उपयोगाभावान्न कर्तव्यं नित्यं कर्मेत्यत्र आह। विद्यायाः सहकारित्वं मोक्षं प्रति सि-
द्धं जेत्।। यस्मान्मोक्षलक्षणं फलं प्रति विद्यायाः सहकारित्वं कर्म प्राप्नोति तस्मात् कर्तव्यं कर्मेत्ये-
तदुपपाद्यति।। मध्या विद्येति।। यथा विद्या तथा कर्म चोदितत्वाविशेषतः।। अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दि-
तं च समाचरन्। प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति स्मृतेश्च कर्तव्यं नित्यं कर्म मोक्षार्थिभिरित्याह।।
ग्रस्यायेति। प्रत्यवायस्मृतेश्चैव कार्यं कर्म मुमुक्षुभिः।।१०।। ननु विद्या ध्रुवफलत्वात् धरादिस्नानवत्सहका-
रिनिरपेक्षेति सिद्धान्ती शंकते।। ननु ध्रुवेति।। ननु ध्रुवफला विद्या नान्यत् किंचिदपेक्षते।। य-
थाग्निष्टोमादिः सहकारिसापेक्षत्वमवश्यं भावि फलस्यापि ज्योतिष्टोमस्य दृष्टं तथा
स्नानस्यापीति व्यभिचारे परिहरति।। नाग्निष्टोमो यथैवान्यद् ध्रुवकार्याप्यपेक्षते।।
११।। तथा ध्रुवफला विद्या कर्म[illegible]मपेक्षते।। पूर्वपक्षमुपसंहरति।। इत्येवमिति।। इ-
त्येवं केचिदिच्छन्ति। सिद्धान्तमाह।। न कर्मेति।। न कर्मप्रतिकूलतः।।१२।। विद्यायाः न युक्तो
कर्मापेक्षा कर्मणो विद्याप्रतिकूलत्वादित्येतद्रसाधयति। विद्यायाः इति।। विद्यायाः प्र-
तिकूलं हि कर्म स्यात् साभिमानतः।। निर्विकारात्मबुद्धिस्याद्विद्येति प्रकीर्तिता।।१३।।

श्रि:५

नि[illegible]४

च५

(5)

वि४

॥४॥

कर्मणो ब्रह्मण्याद्यभिमानपूर्वकस्याल्पविद्यायाश्चकूटस्थात्मकारकत्वास्तिमिथो विरुद्धते
त्यर्थः॥ अरे तिवेदांतप्रकरणं॥१२॥ विरोधमेव साधयति। अहं कमनीति॥ अहं कर्तामममेदं स्या
दिति धिक कर्मप्रवर्तते॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वधीपूर्वकं कर्म तन्निरस्य विद्योत्पत्तेस्तेन तयो
स्यत्तोमिथो विरुद्धत्वेत्यर्थः॥ प्रमाणवस्त्वधीना विद्या कर्म तु कारकाधीनमित्यसत्ताव
व विधांतरेण विरोधमाह॥ वस्त्वधीनेति॥ वस्त्वधीना प्रव विद्या कर्म चोदनाप्रवृत्तिविधिः॥१३॥
विधिविधीनां कर्मज्ञानकर्मणो मिथो विरुद्धत्वेन सहप्राप्त्यसंभवेत्युत्तरमा
ह॥ कारकोपीति॥ कारकाद्युपमर्दाति विद्या प्रवृद्धिमिथो भेद॥ तत्सत्यमतिमारा
यकर्मकर्तृव्यवस्यति॥१४॥ विरुद्धत्वक्रेतं समुच्चयासंभवं फलितमाह॥ विरुद्ध
त्वादिति॥ विरुद्धत्वात्ततः त्र्यक्यं कर्मैककर्तृ न विद्यया॥ सैहैवं विदुषां तस्माक्कर्मेरेयं मुमु
क्षुणा॥१५॥ एवं विदुषामिथो विरुद्धत्वेनानेनेत्यर्थः॥ समुच्चयासंभवं फलितमाह॥
तस्मादिति॥१५॥ स्वर्गकामादि विधान्यथानुपपत्त्या ज्ञात्वा कर्म समारभेतेत्यादि
वचनान्वेदेष्वा दृश्यतिरिक्तास्सज्ञानवतः कर्माधिकारांगीकारात्तज्ज्ञानकर्मणो

॥४॥

विरोधेतस्यायोगादधिकार्यस्तावत्प्रामाण्यं कर्मकांडस्य प्राप्तमित्याशंक्याहारोहेदित्यादिरोहे
र विशेषणं देहेनो ग्रहणं निजं॥ प्राणिनां देहे विधोत्थं तावत्कर्मविधिप्रवर्तते॥१६॥ आत्मनो
देहेनोदेहोतिरिक्तस्य देहादिभिरविधोल्लेखेतरविशेषणाविविक्तेन ब्रह्मणोहं ग्रहः स्यात्
मित्यादिग्रहणं मिथ्याभिमानात्मकं स्वाभाविकं प्राणिनां प्रसक्तम् अविद्यात्मकमनुवर्ततेतद्या
वदनुवर्तते तावत् कर्मकांडं प्रवर्तते तथा चेदेहादिष्वतिरिक्तात्मज्ञानवत्त्वेपि ब्रह्मज्ञानाभा
वात्स्वल्पज्ञानस्य सत्त्वात्तज्जन्याभिमानं एवं कर्मप्रवृत्तेः सिद्धिः ज्ञानादयास्त्वेवं कर्मकांड
प्रवृत्तिरविरुद्धेत्यर्थः॥१६॥ तर्हि ब्रह्मज्ञानात् ईदृक् कुतस्तत्प्रामाण्यमित्याशंक्याह॥ नेतिने
तीति॥ नेतिनेतीतिदेहादीनपोह्यावशेषितः॥ अविशेषार्थबोधार्थं तेनाविद्यानिवर्ति
ना॥१७॥ आत्मा यो देहादिभ्यो विशिष्टः सन्कर्मस्वधिक्रियते तान्देहादीन् नेतिनेती
वीप्सया निरस्य निर्विशेषे ब्रह्मात्मन्यहं ब्रह्मास्मीति लिंगज्ञानार्थं वेदान्तेषु सावशेषि
तः तेन निर्विशेषात्मज्ञानेन अविद्या सपरिकरा निवारिता तस्मात्तज्ज्ञानादूर्ध्वं स्वल्प
ज्ञानाभावात्तज्जन्याभिमानासिद्ध्या कर्मकांडप्रवृत्तेस्तत्प्रामाण्यमिष्टमेवेत्यर्थः॥१७॥

ननुप्रमाणेनोऽस्यसम्यग्ज्ञाननिवृत्तमेवाज्ञानं पुनरस्य कार्यकारिष्यतीति चेत्सैवं अविद्यादिप्रमाणो
तो निवृत्ता कथं प्रत्ययोऽपि जायेत आत्मानोऽन्यस्माक्षात्तदुत्पत्तिः नाशः अद्वितीयनिर्विशेषेतस्मिन् अ
विद्यासत्तेरयोगात् न द्वितीयोऽन्यस्याविद्यासत्त्वेन तदुत्पादकत्वानुपपत्तेरित्याह ॥ निवृत्तेति ॥
निवृत्तासा कथं भूयः प्रसूयेत प्रमाणतः ॥ असत्यैवाविशेषेहि प्रत्यगात्मनि केवले ॥१९॥ अवि
द्या आत्मनोऽन्यस्मात्तानोसूयते चेत्तत्रहि का लौ मोक्षेति धीपूर्वकं कर्मोधिकारित्वं विदुषो न युक्तं मिथ्या
॥५॥ त्वान चेन्न भूयरति ॥ चनचेन्न भूयः प्रसूयेत कर्त्ता मोक्षेति धीः कथं ॥ सदस्मीति च विज्ञाने तस्मादि
द्यासहायिका ॥५॥ किं चाहं ब्रह्मेति ज्ञाने सतिकर्मप्रवृत्तेरनवकाशत्वात् कर्मोधिकारो वि ॥५॥
दुषो नास्तीत्याह ॥ सदिति ॥ यस्माद्विद्या यात्मस्वरूपं कर्मणो निरवकाशत्वं तस्मात्केवलैव वि
द्यानिवृत्तिहेतुरितिफलितमाह ॥ तस्मादिति ॥१६॥ विद्यायाः सहकारिनिरपेक्षत्वेन मोक्ष
हेतुत्वे श्रौतं लिङ्गं दर्शयति ॥ अत्यरे च [illegible] यदिति ॥ अत्यरेच यदित्यत्रोन्यासः अत्यातप
तेभ्यद वहि ॥ कर्मेभ्यो मानसार्पितावदितिवाजिनो ॥२०॥ अमृतत्वं श्रुतं तस्मात्त्याज्यं कर्म मुमु
क्षुभिः ॥ ज्ञानस्य कर्मनिरपेक्षत्वमतः श्रुत्यर्थः सा या होनि मानसानि कर्माण्यु
क्तानि तान्यपि

दर्पः कुहकं परवंचनं नैशाद्यं नैश्चर्यं माया अंतरन्यथा बहिरन्यथा प्रकटनं मात्सर्यं गुणेषु दोषस्थापनं भन्नतमस सवाहनं
आदिपदं सर्वदोषसंग्रहार्थं विद्योपयोगानिच्छता दर्भेन प्रथममुपदेश्या प्रकारं दर्शयति ॥ सर्वमिति ॥ कथमुपदिशेदित्या
कांक्षायामात्मैकत्वप्रति[illegible]पादनपराः श्रुतिः शिष्यस्याग्रे प्रथममुपदिशेदित्याह ॥ सदेवेत्यादिना ॥ सदेव सोम्येदमग्र आ
सीदेकमेवाद्वितीयं यत्र नान्यत्पश्यति आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं मासा वा इदमेक एवाग्र आसीत्तसर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्या
त्मैकत्वप्रतिपादनपराश्रुतिरुपदिश्य ब्रह्मग्राह्यत्वे ब्रह्मणो लक्षणं ये आत्मा अपहतपाप्मा यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म योऽशनाया
पिपासे अथात आदेशो नेति नेती स स्थूलमनणु एष नेति नेत्यात्मा दृष्टं द्रष्टृ विज्ञानमानंदं सत्यं ज्ञानमनंतं अदृश्ये नात्म्ये
आत्मा।८ स वा एष महानज आत्मा प्राणो ह्यमनाः शुभ्रः स वा सांम्यंतरो प्रज्ञः विज्ञानघन एव अनंतरमबाह्यमन्यदेव तद्विदितादथो ८
विदितादधि आकाशो ह वै नामेत्यादि श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च न जायते म्रियते नादत्ते कस्यचित्पापं ॥ यथाकाशस्थितो नित्यं
सेत्यसंन्याधिमोयिक्ति ॥ न सन्न चासत्तदुच्यते ॥ अनादित्वान्निर्गुणत्वात् ॥ समं सर्वेषु भूतेषु ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः इत्यादिभि
श्च सच्चिदानंदस्वरूपविरूपाभिः परमात्मनोऽसंसारित्वप्रतिपादनपराभिः तस्य सर्वेणानन्यत्वं प्रतिपादनोभिश्च ॥ यदि प्रथोक्त
श्रुतिपदेनात्मदेवादन्ममुखं दृशाहात्मैकत्वं प्रतिपद्यस्तत्त्वस्य स्यात्तदा तं प्रतिनास्तिवक्तव्यमिति स्वभिप्रेत्याधिकारी तरं प्रति ८४
श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च परमात्मनो लक्षणं ग्राह्येदित्याह ॥ आत्मैकत्वेति ॥ उदाहृतस्मृतीनां श्रुतिसंवादप्रामाण्यं सत्यमिति ॥ परमा
त्मलक्षणपरिज्ञानवतो शिष्यस्य संसाराचार्यस्य कर्तव्यं प्रश्नं दर्शयति ॥ एवमिति ॥ एवं श्रुतिस्मृतिगृहीतपरमात्मलक्षणं संसा
 २

रसागरादुत्तितीर्षुः पृच्छेत् कस्त्वमसि सौम्येति स यदि ब्रूयात् ब्राह्मणपुत्रो दोन्वयो ब्रह्मचार्यासं गृहस्थो वेदानीमस्मि परमहं
सपरिव्राट् संसारसागराज्जन्ममृत्युमहाग्राहादुत्तितीर्षुरहमस्मीत्याचार्यो ब्रूयाद्देहस्ते सौम्य मृतस्य शरीरं वयोभिरद्यते
मृद्भावं वापद्यते तत्र कथं संसारसागरादुत्तर्तुमिच्छसि न हि नद्याः अवरे कूले भस्मीभूते नद्याः पारं तरिष्यसीति॥ नन्वशि
ष्यस्य देहास्तत्समाश्रितो न स्नुतापद्यतिस्म हीति॥ अहं: असामान्यो यं शेष्यस्यमस्मोहं तथा शरीरस्यागमने संसारसा
गरादुत्तितीर्षानोपपद्यते तस्यात्रैवान्यथाभूतस्य परलोकगमनायोग्यत्वादित्याह॥ आचार्य इति॥ इहैवान्यथाभूतस्य देह
स्य नास्ति परलोकसंभावने तेन दृष्टांतेन स्पष्टयति न हीति॥ शिष्यस्य देहातिरिक्तमात्मानमाशंक्य शंकते स यदीति॥ स य
दि ब्रूयादन्योहं शरीराच्छरीरं जायते म्रियते च वयोभिरद्यते मृद्भावमापद्यते शस्त्राग्न्यादिभिर्विनाश्यते व्याधिभिश्च संयुज्य
ते तस्मिन्नहं स्वयं कृतधर्माधर्मवशात्प्रविष्टो नीड इव पक्षी पुनः पुनः शरीरविनाशे धर्माधर्मवशाच्छरीरान्तरं यास्यामि पू
र्वनीडविनाशे पक्षीव नीडान्तरं पुनरेवमेवाहमनादौ संसारे देवतिर्यङ्मनुष्यनिरयस्थानेषु स्वकर्मवशादुपात्तमुपात्तं श
रीरं त्यजन्नवं चान्यदुपाददानो जन्ममरणप्रबन्धचक्रे घटीयन्त्रवत् स्वेन कर्मणा भ्राम्यमाणः क्रमेणेदं शरीरमासा
द्य संसारचक्रभ्रमणादस्मान्निर्विण्णो भगवन्तं त्वामुपसन्नोस्मि संसारचक्रभ्रमणप्रशमायेति तस्मान्नित्य एवाहं श
रीरादन्यः शरीराण्यागच्छन्त्यपगच्छन्ति च वाससी इव पुरुषस्येत्याचार्यो ब्रूयात् साध्ववादीः सम्यक्पश्यसि कथं मृषावादीः
ब्राह्मणपुत्रो दोन्वयो ब्रह्मचार्यासं गृहस्थो वेदानीमस्मि परमहंसपरिव्राडिति॥ कथं तर्हि न यच्छरीरत्वेन गृहीतभा

१ आसन्न्यप संस्कारवर्जितस्यात्मनः स्मृ[...]भिन्नात्मसि॥ अलिलणवृचो होन्यमद्दसेवनादिना कथेनेति॥ सम्यग्दृष्टे कथं भिन्नमात्मन्यप्रसंस्कारं शरीर

नमिसाचरं क्याह॥ नस्मिन्नित्ति॥ न हि गृहीतदेहविनाशे पुनः शरीरांतरं कथं तव शिष्येत्याह॥ पुनः पुनरिति तत्तत्कर्मानुसारे
पात्तनछरीरं प्रतिपाद्यमानस्य तवमुपगमनं कथमभुनासंचत्तमिसाचरं क्याह एवमनेवेति॥ इति शाब्दोयथोक्तन्यायेन
रा शरीरव्यतिरिक्तो स्मीत्यवमर्थं एवं शरीरं दन्यसेफलितमाह॥ तस्मादिति॥ आत्मन्यागमापायप्रतीतोकथं शरीरादन्यत्वे
ननिस्वमिसाचरं क्याह॥ शरीरापीति॥ आत्मनो देहातिरिक्तत्वं शिष्योक्तमंगीकृत्य तस्य मिथ्यावादित्वमाह आचार्यः ब्रूया
दिति॥ शिष्यस्य मिथ्यावादित्वं प्रभ[...]प्रतिवचनाभ्यां प्रकटीकर्त्तुं प्रक्रमते॥ स यदीत्यादिना॥ स यदि ब्रूयाद्भगवन्नहं कथं
मृषावादित्वमितितं प्रतिब्रूयादाचार्यः यत त्वं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं कथं वाहं जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्याचा
र्योब्रूयात्स्व पुसौम्य यदिदं शरीरं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं त्वं च जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्युक्तवान् स्मात्ये तस्मत्तु
मर्हसि परमात्मानं यथोक्तलक्षणं श्रावितोसि॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिभिः श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च लक्ष्य परमात्म
स्वतयेब्रूयात्॥ भिन्नासुजातिष्वभन्वयेष्व[...]ः संस्कारश्चोपनयनादिर्यस्येत्तथोक्तं जात्यादिवर्जितस्यात्मनो जात्यादिप्रति त ४
ज्ञानान्मृषावादित्वान त्वेसर्थः॥ तत्र शिष्यस्य प्रश्नद्वयं दर्शयति॥ स यदीति॥ उत्तरमति ज्ञामाचार्यस्य प्रश्नेनेति॥ आचार्य इति॥
२ (लक्ष्यापरमात्मस्वनिर्येनतस्मै शिष्याय ब्रूयात्) प्रतिज्ञाद्वयं निर्वा[...]युक्तं स्मारयति इत्युक्तेति॥ परमात्मनस्तु कारणत्वा दु २
काश्यादिसृष्टिक्रमेण शरीरोत्पत्तिप्रकारमाह॥ तस्मादित्यादिना॥ परस्मद्धक्षुराकाशोहमेनामेत्यादि[...] नानाविधभक्ष्य

१ लक्ष्योपरमात्मस्वनिर्येन तस्मै शिष्याय ब्रूयात्।
लक्षणस्य

वरूपं भेनस्वरूपं निरूपयति॥ योसाविति॥ योसावाकाशनामा नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतो शारीरो स्थूलादिलक्षणो
पहतपाप्मत्वादिलक्षणस्य सर्वैः स्वसंसारधर्मैरनागंधितोयः साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य एव तु आत्मा सर्वान्तरो दृष्टो दृष्टा
श्रुतिश्श्रोता मंतोमंताविज्ञाताविज्ञाताविज्ञानस्वरूपोनंतरोबाह्यो विज्ञानघन एव परिपूर्ण आकाशवदनंतशक्तिरा
त्मा सर्वस्याशनायादिवर्जितआविर्भावतिरोभाववर्जितश्च स स्वात्मविलक्षणयोर्नामरूपयोर्जगद्बीजभूतयोः स्वात्म
स्थयोः सत्तासत्ताभ्यामनिर्वचनीययोः स्वसंवेद्ययोः सद्भावमात्रेणाचिंत्यशक्तित्वाद्व्याकर्त्ता ते नामरूपे अव्याकृते सति
व्याक्रियमाणे तस्मादेतस्मादात्मन आकाशनामाकृतिः संवृत्तेन तत्राकाशसंभूतमनेन प्रकारेण परमात्मनस्संभूत
प्रसन्नात्सलिलान्मलमिव फेनं न च सलिलाद्दृश्यं नाभिन्नं फेनं सलिलव्यतिरेकेणादर्शनात्सलिलं तु स्वच्छमन्यत्फेनान्म
लरूपादेवं परमात्मा नामरूपाभ्यामन्यः फेनस्थानीयाभ्यां शुद्धः प्रसन्नस्तद्विलक्षणः ते नामरूपे अव्याकृते सति व्याक्रिय
माणे फेनस्थानीये आकाशनामाकृतिः संवृत्ते ततोपि स्थूलभावमापद्यमाने नामरूपे व्याक्रियमाणे वायुभावमापद्येते
ततोप्यग्निभावं अग्नेरब्भावं ततः पृथ्वीभावमिति एवं क्रमेण पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरानुप्रवेशेन च पंचमहाभूतानि पृथिव्यंता
नि उत्पादितानि ततः पंचगुणविशिष्टाः पृथिवी पृथिव्याश्च पंचात्मिकाः व्रीहियवाद्याः औषधयो जायंते ताभ्यो भक्षिताभ्यो लो
हितं शुक्रं च स्त्रीपुंसशरीरसंबंधि संजायते तदुभयमृतुकाले अविद्याप्रयुक्तकामरज्जुनिर्मथनोद्धृतं मेढ्रहस्तेन मंत्र
संस्कृतं गर्भाशये निषिच्यते तत्स्वयोनिरसानुप्रवेशेन विवर्धमानं गर्भभूतं दशमे नवमे मासि वा जायमानेन उल्बं उ

४

नामाकृतिकं जातकर्मान्नादिभिः संस्कृतं पुनरुपनयनसंस्कारयोगेन ब्रह्मचारिसंज्ञं भवति न देवः ब्रह्मचारी दंपतीसंस्कारैर्योगेन
गृहस्थसंज्ञं भवति न देवः गृहस्थसंस्कारेण तापससंज्ञं भवति न देवः क्रियमाणनिवृत्तिनिमित्तसंस्कारेण परिव्राट्संज्ञं भवति
इत्येवं तत्तद्विभिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं । परिपूर्णत्वे दृष्टांतमाह । आकाशवदिति । तस्य विचित्रकार्यत्वे हेतुमाह । अनं
तेति । सर्वस्यात्मेति संबंधः । योसावाकाशनामा परमेश्वरो मायावी स नामरूपयोर्व्याकृतयो रचितस्य शक्तिसाध्याकर्ता आ
काशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्मेति श्रुतेरित्याह । सर्वस्यात्मेति ॥ न योऽस्यानन्यं व्यावर्तयति । स्वात्मस्थयोरिति । योऽसावकं साक्षि
चैतन्यमित्याह । स्वसंवेद्ययोरिति । स्वगतविकाररहितेऽपि स्वसन्निधिमात्रेण व्याकर्तृत्वे हेतुमाह । अचिंत्येति । अनभिव्य
क्तयोर्नामरूपत्वात् तयोर्यदासौ कार्यकारणेन निष्पादयतां तदा किं निर्व्यन्नं भवतीत्यत आह । तेनामरूप इति । एतेन तत
स्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति वाक्यार्थो दर्शितो भवतीत्याह । तत्रेति । संभूतशब्देन ग्रामपरिणामत्वं को निवर्त
यितुं दृष्टांतमाह । प्रसन्नादिति । एकस्य पृथक्त्वाभ्यां निरूपणासहत्वेन मिथ्यात्वं दृष्टांतेन स्पष्टयति । नचेसादिनाचेशब्देन नाप्य
भिन्नमिति दर्शयति । सलिले दृष्टे फेनस्य दृष्टेरित्यर्थः । परमात्मनो नामरूपाभ्यामन्यत्वं दृष्टांतेन स्पष्टयति । सलिलं त्विति । पर
स्य ताभ्यामन्यत्वे संसर्गिकेण आगंतुके न च दोषेण संस्पृष्टत्वाभ्यां [illegible] जडाभ्यां चित्स्वरूपत्वेन जडबोधकत्वं सिद्धमित्याह । शुद्ध इति ॥
पूर्वस्य वाक्यस्यार्थमनूद्य आकाशाद्वायुरित्यस्यार्थमाह । तेनामरूप इति । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवीति वाक्यत्रयार्थं सं
गृह्णाति तत्तोपीति । सूक्ष्मभूतोत्पत्तिक्रमेण स्थूलभूतानामुत्पत्तिमात्रं विवक्षितमुपसंहरति । एवमिति । उत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्

भूतेषु सर्वस्य सर्वस्य भूतस्यानुप्रवेशेन पंचानां भूतानामुत्पत्तावितिमाह पृथिवीति शब्दस्पर्शरूपरसगंधगुणा पार्थिवा इष्टा निष्पन्ने साकृ।
तेति। पृथिव्या ओषधय इत्यस्यार्थमाह पृथिव्याश्चेति॥ ओषधिभ्योन्नमित्यस्यार्थमाह। नान्यदिति। अन्नात्पुरुष इत्यस्या
र्थं कथयति। तदुभयमिति॥ अविद्या[illegible]प्रयुक्तकाम एव खंजो मंथस्तस्य निर्मथनादुद्भूतं गर्भं धेहि सिनीवालि गार्भ्ये
हि सरस्वती मंत्रेण संस्कृतं गर्भपात्रे निषिक्तं भवतीत्यर्थः॥ तच्चोभयं गर्भीभूतं मिथस्संपृक्तं स्वर्करणान्तरसंबधेन वि
वर्धमानं क्रमेण बहिरभिव्यक्तं भवतीत्याह। तदिति। एवं सृष्टिक्रममनुपोह्यातं रूपेणोक्त्वा यदुक्तं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं श
रीरमिति तदिदानीं न ज्ञातमित्यादिना। भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरमिति चोद्यः। स्थूलशरीराभिमानादेवं शिष्यं व्युत्थाप्य
सूक्ष्मशरीरादपि व्युत्थापयति। मनश्चेति॥ मनश्चेन्द्रियाणि नामरूपकाम्यय अन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादिश्रुतिभ्यः कथं
वा अहं जात्यन्वयसंस्काररहित इति॥ एतच्छृणु योसौ नामरूपयोर्व्याकर्त्ता नामरूपधर्मविलक्षणः स एष नामरूपे व्याकु
र्वन् सृष्ट्वा शरीरं स्वयं संस्कारधर्मवर्जितः नामरूपशरीरं प्रविष्टोन्यैरदृष्टः स्वयं पश्यन् तथाश्रुतः शृण्वन् अमतो मन्वानो
विज्ञातो विजानन्॥ सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते इत्यस्मिन्नर्थे श्रुतयः सहस्रशः तत्सृष्ट्वा
तदेवानुप्राविशत्॥ अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानां। स एष इह प्रविष्ट एष त आत्मा। स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा
प्रापद्यत। एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा॥ सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता॥ अशरीरं शरीरेष्वित्याद्याः स्मृतयोपि। आत्मैव देव
ताः सर्वाः॥ नवद्वारे पुरे देही। क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि। उपद्रष्टानुमंता च। समं सर्वेषु भूतेषु उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इत्या। पा...

19

तस्माज्ज्ञात्मन्वयसंस्कारवर्जितत्वसि[illegible]ति सिद्धं॥ मन आदिरात्मा न भवतीत्यौ[illegible]कात्म्याद्यादिवद्दिव्यपि बेसभौतिकत्वं सा
भयति। अनेन मर्महीति। द्वितीयं चोद्यमनुद्यदूषयति कथमित्यादिना। परमात्मा नामरूपयोः कर्ता नामरूपाभ्यां विलक्षणो विना
मरूपे व्याकुर्वन् व्याकृताभ्यां नामरूपाभ्यां स्रष्टे शरीरे स्वयमेव स्रष्टृ नामरूपात्मके तस्मिन् जीवभावेन प्रविष्टः सर्वैः संस्कारपु
मैर्जीनकर्मादिभिर्वर्जितो संस्कर्ता परस्यन दृभावात्स्वे च जीवत्वात्तस्मिन्नपि नद्योगादित्याह॥ योसावित्ति। परमात्मा नेद्वि
हशरीरे नामरूपात्मके प्रविष्टः तर्हि किमिति सर्वैर्नोपलभ्यते नीउ प्रविष्टश्चाकुतिवद्दिसात्त्वं च्युत दृष्टो श्रुतं श्रोनेति श्रुत
र्थं दर्शयति॥ अन्यैरिति॥ तत्रैव श्रुत्यंसं नरं पठति॥ सर्वाणीति। सर्वाणि विचित्य निर्माय धीरः सर्वतो नामानि चैतेषां इत्सा जीवभा
वमापन्नो भिर्वन्यदास्तेयो वर्तते तं विद्वानमृतो भवतीसंबंधः परेणाप्यात्मदेहाभावान्नस्य प्रवेशो न सिद्ध्यतीत्याशंक्य यथाप्या
पकस्याप्याकाशस्य जलेषु प्रतिबिंबभावेन प्रवेशोनुभवतः सिद्धः तथा परस्याप्यात्मनो विधानकार्येषु प्रतिबिंबभावेन प्रवे
शो नानाश्रुतिस्मृतिसिद्धो नापलापमर्हतीत्याह॥ अस्मिन्निति। परस्यैवात्मनो जीवभावे श्रुतिस्मृतिसिद्धे फलितमाह। तस्मादिति
परमात्माभेदोपदेशो जीवस्य संस्कारवर्जितत्वमुक्तं तत्रस्यानुभवविरोधमाशंकते॥ सत्यमिति॥ सत्यादिश्रुत्याहन्यएवाह
मन्तस्सुखीदुःखी बद्धः संसारी अन्योसौ मद्विलक्षणो संसारि देवस्तमहं बल्युपहारनमस्कारादिभिर्वर्णाश्रमोचितकर्म
भिश्चाराध्य संसारसागरादुत्तितीर्षुरहमस्मि कथमहं स एवेति आचार्योब्रूयान्नैवं सोम्य प्रतिपत्तुमर्हसि प्रति
षिद्धत्वाद्भेदप्रतिपत्तेः कथं प्रतिषिद्धा भेदप्रतिपत्तिरितिचेत् अन्योसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुः॥ ब्रह्मतंत

८७

तीप
न४

ति१

ति८

रादयोन्यत्रात्मनो ब्रह्मत्वेद क्षत्त्रं तं ... परादाद्योन्यत्रात्मनो क्षत्त्रं वेद ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति एवमाद्याः एता
एव श्रुतयः भेदप्रतिपत्तेः संसारागमनं दर्शयंति अभेदप्रतिपत्तेश्च मोक्षं दर्शयंति तत्र हस्त्राः स आत्मा तत्त्वमसीति परमा
त्मभावं विधाय आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षं दर्शयंति । अभेदविज्ञानादेव सत्यसंधस्यातस्क
रस्येव दाहाद्यभावदृष्टांतेन संसाराभावं दर्शयंति ॥ भेददर्शनादनृताभिसंधस्य संसारागमनं दर्शयंति तस्करस्येव
दाहादिदृष्टांतेन तद्य इह यथा क्षोवेत्यादिना चाभेददर्शनात्सत्यस्वराड्भवति इत्युक्त्वा तद्विपरीतेन भेददर्शनेन संसारागमनं
दर्शयंति ॥ अथ येन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवंतीति प्रतिज्ञारवं तस्मान्नैवावादी ॥ श्रीलणपुत्रोऽन्व
यः संसारी परमात्मविलक्षण इति । न स्मात्प्रतिषिद्धत्वाद्भेददर्शनस्य भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य कर्मसाधनत्वाच्च
यज्ञोपवीताद्युपादानस्य परमात्माभेदप्रतिपत्त्या प्रतिषेधः कर्तव्य इति तथा वैदिकानां कर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवी
तादीनां परमात्माभेदप्रतिपत्तिविरुद्धत्वात् संसारिणो हि कर्माणि विधीयंते न तत्साधनानि यज्ञोपवीतादीनि च न परमात्मा
भेददर्शिनः भेददर्शनमात्रेण तत्तोन्यत्वं ॥ यदि च कर्माणि कर्तव्यानि न विनिवर्त्तयितव्यानि तदा कर्मासंबंधिनः क
र्मनिमित्तजात्याद्याश्रमाद्यसंबंधिनश्च परमात्मन आत्मत्वेनैव अभेदप्रतिपत्तिं नावक्ष्येत् ॥ स आत्मा तत्त्वमसीसेवमादि
र्निश्चि...रूपैर्वाक्यैर्भेदप्रतिपत्तिनिंदां च नाभ्यधास्यत् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापे
न अत्र स्तेनोऽस्तेन इत्यादिना च सर्वकर्मासंबंधरूपत्वं कर्मनिमित्तवर्णाश्रमाद्यसंबंधनं च नाभ्यधास्यत् ॥ कर्माणि

तिप३

शि४

६

धी२

15

ए२

कर्मसाधनानि च यज्ञोपवीतादीनि यद्यपरीत्यज्यानीति तस्मात्तत्साधनं कर्म परित्यक्तव्यं मुमुक्षुणा परमात्माभेद
दर्शी न विरोधात् तस्य च परैर्वेति प्रतिपत्तव्यः यथाश्रुतं लक्षण॥ कथं तत्र संसारनिवृत्तिरित्याशंक्याह॥ तमहमिति॥
अभेदप्रतिपत्त्या संसारनिवृत्तिरुक्ता न सिध्यति स्य प्रतिपत्तिविरुद्धत्वादिति निगमयति। कथमिति॥ जीवेश्वरयोरन्य
त्वं प्रतिपत्तुं न युक्तमिति परिहरति॥ आचार्या इत्यादिति॥ यत्तु भेदप्रतिपत्ते रुक्तं प्रतिषिद्धत्वं तत्प्रश्नद्वारा प्रकटयति
कथमित्यादिना एवमाद्याश्रुतयो भेदप्रतिपत्तिप्रतिषेधपरा इति संबंधः न केवलं भेदप्रतिपत्तिं प्रतिषेधयंति श्रुतयः
किंत्वनर्थहेतुत्वमपि तस्याः दर्शयंतीत्याह एतावेति। अभेदप्रतिपत्तिरेव कर्तव्येत्यत्र हेतुमाह। अभेदेति। तत्रैव हेत्वं
तरमाह। अभेदविज्ञानादिति। ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति श्रुतेरैकात्म्यमेव सत्संतत्र संस्थानज्ञानं दा
र्ढ्यं यस्य तस्य संसाराभावं मंदस्य भेदविज्ञानादेव दर्शयंति पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयंतीत्याद्याः श्रुतयः अतस्कर
स्यानृतस्य रज्जुग्रहणे दाहाद्यभावदृष्टांतेनेत्यर्थः॥ वाचारंभणं विकारो नामधेयमित्यादिश्रुतेरसत्यं मनुष्यत्वब्राह्मण

म८

त्वादि तदभिमन्यमानस्य परमात्मभेददर्शिनात्र क्षनाएव श्रुतयः संसारं दर्शयंतीत्याह। भेददर्शनादसत्याभिसंधस्य
संसारगमनं दर्शयंति। तस्कराद्यस्यैव दाहादिदृष्टांतेन। मुमुक्षोत्सर्ग निसंपद्यनुविदुः सति संपद्यामहे इति ते क्वाभावापरा

चे४

धेन न इह व्याघ्रो वेत्यादिना यद्यद्भवंति तत्तदा भवंतीति दर्शयंतीत्याह। तदहं नेति। तस्मादभेदप्रतिपत्तिरेव कर्तव्येत्याह। अभेद

वासिंदो ३

दर्शनादिति सर्वासु … रक्षायस्य अभेदप्रतिपत्त्या कैवल्यं सिध्यतीत्युक्तत्वात् तस्मिन्नेवार्थे श्रुतिनामसंमतिं … सर्वमिति स्वयं च संमति
प्रतिज्ञा … श्रुतिनामैक्येनात्मसर्वेषामिति … प्रकटितमाह। तस्मादिति। परमात्मैक्यप्रतिपत्तौ च श्रुतिनां सर्वेषामिति सर्व कर्म

16

मुमु॰ ३
पत्ति ४
पत्ति ५
६

न त्साधनानां त्यागोऽकस्याभिप्रायस्तेस्य न त्साह। न स्मात्स निषिद्धत्वादिति॥ कर्मणां न त्साधनानां च विहद्विषयत्वात्कथं विद्या
विरुद्धत्वेन त्याज्यत्वमिति सारं क्वाह संसारिणो हीति संसारिणोपि परमात्मानन्यत्वात्कथं कर्मविधिरित्याशंक्याह। भेददर्शी
नेति। यत्त्वं परमात्मैक्यप्रतिपत्त्या कर्मणां न त्साधनानां च प्रतिषेधः कृतु इलित घ्यतिरेकमुखेन साधयति यदि चेति। किंच
मत्स्योः स मत्स्यमाप्नोतीत्यादिना भेदप्रतिनिंदोच्यते सा च नाभिधीयते यदि कर्माणि तत्साधनानि च न त्याज इतुनिष्टानि
अतो नेदमतिनिंदादर्शनाद्येतानि साउपइष्टिजानीत्याह भेदेति। किंच कर्मभिः संबद्धत्वं कर्मनिमित्तैर्वर्णाश्रमादिभिश्चासं
बंधत्वमात्मनो भिधीयते तेन तोपि कर्माणि न त्साधनानि च परित्याज्य[illegible]नुमिष्टानीत्याह एवमित्यादिना फलितं निगमयति
तस्मादिति। न च ब्रह्मार्थमेव स्फोदयति परमात्मेति। मुमुक्षुणा कर्त्तव्यं पुरमात्मानो दर्शनमेव दर्शयति आत्मा चेति जीव
परमात्मानो भिन्नो विरुद्धधर्मत्वात् यः पावकवदित्यनुमानेन वि[illegible]रोधं त्राकते स्यदिति। सम्पदिश्चयाङ्गवन्द्र घना
नेछिद्यमाने यादेहे असक्षावेदनाअत्रानाद्यादिनिमित्तं च मस्यश्रंदुःखं मम परश्च[illegible]य आत्माग्रपहतपाप्मा विरजो
विच्छूर्विजिघत्सो पिपासः सर्वसंसारधर्मविवर्जितः श्रूयते स्वर्गसुश्रुतिषु स्मृतिषु च कथं तद्विलक्षणः। अनेकसं
सारधर्मसंयुक्तोहं परमात्मत्वेन मां च संसारिणं परमात्मत्वेन अग्निमिव शिशत्वेन प्रतिपद्येयं। संसारी सन्नेवाभ्यु
दयनिश्रेयससाधनानि कर्माणि न त्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि कथं परित्यजेयमिति तं प्रति ब्रूयात्॥ आचार्यः यद
वैचोद समाने यादेहे असक्षावेदनाउपलभ्यते मम मेति तदसत् कस्मात् समाने छिद्यमाने दवदसेउपलब्धुकतपलभ्यमाणो
सत्साधनेष्वधिकृतः अभ्युदयनिश्रेयस २

६

त्मानमा॰ ३
१ छिद्यमाने

च॰ ३

वेदना५
प६

कर्मणि शरीरे दाहच्छेदादिवेदनाया अनुपलभ्यमानत्वाद्दाहादिसमानाश्रयैव यत्र हि दाहच्छेदो वा क्रियते तत्रैव व्यपदि-
श्यन्ति दाहादिवेदनां लोकः न दाहाद्युपलभ्यत इति॥ कथं कृते वेदनेति। [illegible] ष्टं शरीरस्मिन्नेव वेदना [illegible] उरस्युदर इति वा य-
त्र दाहादिस्तत्र व्यपदिशन्ति नोपलभ्यत इति। यद्युपलभ्येत वेदनास्याः स्वेदनं निमित्तं वा दाहच्छेदादिवेदनाश्रयत्वेनोपदि-
श्येत दाहाद्याश्रयवदुपलभ्या अरं स्वयं च नोपलभ्येत चक्षुर्गतरूपवत्तस्माद्दाहच्छेदादिसमानाश्र[illegible]त्वेनोपलभ्यमा-
नत्वाद्दाहादिवत्कर्मभूतैव वेदनाभावरूपत्वाच्च साश्रयान्तं तदुभयपाकवद्वेदनासमाश्रय एव न तत्संस्कारः स्मृतिसमानका-
ल एवोपलभ्यमानत्वाद्वेदनाघटादिविषयं जनन्निमित्तश्च विषयद्वेषोऽपि न तत्संस्कारसमानाश्रय एव। तथा चोक्तं रूप-
संस्कारस्तु आधी। रागद्वेषौ भयं च यत्नाः [illegible] धीश्रयं तस्माज्ज्ञानाश्रुद्धो भवैः स्वदेति। यदुक्तं सर्वकर्मणां तत्साधनानां
च सन्यासः स्विध्यनीति तत्राह संसारी चेति तत्रानुमानं हेतुसिध्याद्युपदर्शनमुपक्रमते तं ब्रवीति। आत्मनो वेदनोपलं-
भस्य प्रत्यक्षत्वान्न तस्य [illegible] लत्वमिस्फक्कमनुपयुष्यति। यस्य चोच [illegible] इत्यादिना। यथा वृक्षे दह्यमाने छिद्यमाने दृश्य-
माने तस्मिन्नेव वृक्षे दृश्ये कर्मणि दाहच्छेदादिः न तस्मिन् कुठारे [illegible] नेति। अत्रैव दृष्टान्तथैव देहे दह्यमाने छिद्यमाने चोप-
लभ्यमाने दाहादिसमानाश्रयैव दाहादिवेदना देहनिष्ठा न हि वेदनायाः शरीरे दह्यमानत्वाद्देहेनात्मनि वेदनोपलब्धिरिसु[illegible]र्थः
दाहादिवेदनाया दाहादिसमानाश्रयत्वमेव लोकव्यपदेशो न विचारयन्ति॥ यत्रेति। तमेव लोकव्यपदेशं प्रश्नद्वारा प्रकटयन्ति॥

नि३
माना

नो२ नो४ नो४

कथमित्यादिना कर्मकारकगतत्वेन वेदनाया दृश्यमानत्वान्नोपलब्धुर्वेदनास्पदत्वमित्युक्तं तत्र युक्त्यंतरमाह यदीति न
थावेदनाश्रयत्वेनोपलब्धारमनुपदिश्य यथा हाहा घाश्रयं देहमुपदिशंति न तथा लोकव्यपदेशो दृश्यत इत्यर्थः। इतो
पि नोपलब्धृगता वेदना सिध्यतीत्याह स्यपं चेति। यथा चक्षुर्गतं रूपं तेनैव चक्षुषा न गृह्यते तथात्मगता वेदद
नात्तेनैवात्मनोपलभ्येत कर्तृत्वकर्मत्वयोरेकत्रानुपपत्तेरित्यर्थः। आत्मविदनाश्रयत्वासंभवमुपसंहरति तस्मा
दिति आत्मा वेदनाश्रयो न भवतीति किं न हानि राश्रय्येव वेदना स्यादित्याशंक्य विक्रियावत्त्वात्तस्याः पाकादिवत्साश्रयत्वमित्याह
वेदनाभावेति। अनादिसंततिपतितपूर्वपूर्वक्षणस्यैव वासनावत्त्वात्तस्याः न कश्चिदाश्रयोऽस्तीत्याशंक्याह [illegible]ति।
दुःखादिसंवेदनास्वव्यतिरिक्तसंविदो विषयः। नतु समानाश्रयत्वं न [illegible] संस्कारानभ्युपगमे वेदनानुसंधानासंभ
वप्रसक्तिरित्यर्थः। वेदनायाः स्वसंवेद्यत्वात्तत्संस्कारोऽनास्तीत्याशंक्याह। स्वरनितुल्यकाल एवोपलभ्यमानत्वा
दादिवदित्यर्थः। यथा द्वेषस्य निराश्रयत्वं तथा तत्संस्कारस्यापीत्याशंक्याह। न[illegible]न्निमित्तेति न स्याद्वेदना
याः यन्निमित्तं द्वाहादिरत्नद्विषयो द्वेषोऽपि तत्संस्कारेणानुव्याश्रय एवं तस्माद्द्वेषादेरंतःकरणनिष्ठत्वात्तस्य शुद्धः
सिध्यतीत्यर्थः। उक्तार्थे पद्यभागगतं वाक्यमुदाहरति। तथा चेति नीलपीतादिरूपसंस्कारेणानुव्याप्तिराश्रयो
यतो रागद्वेषोरूपसंस्कारतुल्याधीयते भयं च धीयं बुध्याश्रयं गृह्यते यस्मात्तस्माज्ज्ञानात् शुद्धो भयश्च सदैवेत्यर्थः॥
श्रो० ५ स्यपं तीति दुःखादिसंवेदनास्वव्यतिरिक्तसंविदो विषयः॥५

वेदनेति ६ ८ ८

(१७)

इत्यादि ४ व २

साधारण्येनानात्माश्रयत्वं वेदनादीनामुक्तं तदिदानीं प्रश्नपूर्वकं विशेषतो दर्शयति। किमित्यादिना। किमाश्रयाः पुनः रूपसंस्कारा
दय इति उच्यते। यत्र कामादयः क्व पुनस्ते कामः संकल्पो विचिकित्सेत्येवमादिश्रुतेः बुद्धावेव तत्र रूपसंस्काराद्यपि तिष्ठन्ति। क
स्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति श्रुतेः। कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति असंगो ह्ययं
तदा अस्य तरति शोकमात्मविदिति श्रुतिभ्यो [illegible] :अविकार्योऽयमुच्यते अनादित्वान्निर्गुणत्वादिच्छाद्वेषादि च क्षेत्रस्यैव विषयस्य
धर्मो नात्मनो [illegible] ति भाष्यकर्तैष वाशुद्धिर्नात्मनस्येति। अतो रूपसंस्काराद्यशुद्धिसंबंधाभा
वात् परस्माद् आत्मनो विलक्षणस्य सर्मस्य साक्षादिविरोधाभावायुक्तं पर एवात्मा अहमिति निश्चेतुं। न ह्यात्मानमेवावेद
हं ब्रह्मास्मीति। एकत्वैवानुद्रष्टव्यं स एवाधस्तात्स उपरिष्टादिति अहमेवाधस्तात् आत्मैवाधस्तात् सर्वमात्मानं पश्यति। य
त्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्। आत्मैवेदं सर्वं स एषोऽकलोऽमृत इति स एषोऽनन्तरोऽबाह्यः स
बाह्याभ्यंतरो ह्यजः। ब्रह्मैवेदममृतमनाद्यन्तापन्नप्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। तस्माद्वा एत
स्मादात्मन आकाशः [illegible] एको देवः सर्वभूतेषु गूढः। अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं। न जायते म्रियते वा स्वप्नांतं
जागरितांतं चोभौ समभासेति [illegible] सर्वाणि भूतानि [illegible] नेति नेति [illegible] रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तद्धैतत्पश्यन्नृ
षिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति। अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा [illegible] सभा
सीत्यादिश्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च बुद्धिः आशिनः। आत्मैव देवता। नवद्वारे पुरे देही। समं सर्वेषु भूतेषु विद्याविनयसंपन्ने

इत्यादिस्म
लिङ
धे ७

धी २

सात ३

२०

विरोधादिति च स्पष्टे जगति स्वप्नदृष्टे वा यथा विकृतस्य परस्य जीवभावेन अनुप्रवेशो निर्दिश्यते नेन जीवश्च लक्षणो न भेदोऽस्तीत्सा
सस्यमिति। नन्वेष प्रश्नः सं न रमाहुरेक इति। अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो
न शोचतीति संबंधः॥ जन्ममरणादिशून्यत्वेन कूटस्थ समाह न जायत इति। स्वप्नान्तं स्वप्नरूपं जागरितान्तं जागरित
स्वरूपं येः पश्यति तं महान्तं मत्वा धीरो न शोचतीति पूर्ववत्संबंधः॥ येन रूपं रसं स्पर्शं विश्वा भुवनानि विद्वान् यत्र विश्वं भ
वत्येकनीडमित्यत्र वेनो नाम कान्तिमान् परिशुद्धचिद्रूपेणावस्थितो विद्वान्निगद्यते तदेवाग्निस्तदेवादित्यस्तदसाविना च
सर्वात्मत्वं दर्शितं सर्व एव प्राणिनो गुहाशयस्यात्मनः पुरुष इति सर्वः॥ अन्तिस्मनिष्कलिब्रह्मात्मैकत्वमुपसंहरति
एक एवेति। उक्तेऽर्थे लोके कृते शोकीकर्वादिकव्यवहारविरोधं शंकते। सयदीति। स यदि श्रुत्याद्यदि भगवन्नुन्नतरो
ऽस्य बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः सकृत्स्नः प्रज्ञानघन एव सैन्धवघनवदात्मा सर्वमूर्त्तिभेदरहितो वर्जितः आकाशवदेकरू
स इति। किमिदं दृश्यते श्रूयते वा साध्यं साधनं साधकश्चेति श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धं वादिनां विप्रतिपत्ति
विषय इति॥ आचार्यो ब्रूयादविद्याकृतमेतत् यदिदं दृश्यते श्रूयते वा साध्यं साधनं साधकश्चेति परमार्थस्त्वेक
एवात्मा अविद्यादृष्टेरनेकवदवभासते तैमिरिकदृष्टेरनेकचन्द्रवत्। यमवान्यादिप्रसक्त। यत्र हि द्वैतमिव
भवति तदितर इतरं पश्यति। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति। अथ यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति
न द्वन्द्वं अथ मर्त्यं पश्यन् नन्वसीनितिचायाचारेनपांचिकारो नाम धेयं अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति भेददर्शना

२५

सष्ट्यादिश्रुतेश्च १

स०१ स्रष्ट्रादिवाक्यैः प्रामाण्यार्थैऽनुपपत्त्याभेदस्य सत्यत्वे साह। उपसंहरति। कर्मकांडश्रुतेर्नैव प्रामाण्यं पुनिं दर्शयति। अत्रेति।

त२ अंशकर्मकांडात्मकशास्त्रं तावत्स्वविषये नैव हानुपपादेनत्साध्यसाधनभावविषयाज्ञानं निवर्तयत्प्रमाणं नित्यानंतस्य।

पि अर्थक्रियासामर्थ्यान्ननु नेदं बोधयति तस्यानिष्टत्वादित्याह। अविद्यावदिति। संगतिं स्रष्ट्रादिवाक्यस्यनास

र्वमाह। तदेवेति। तज्जडत्वात्त्वत्तुलात्तत्सांनिध्यितदर्थोनन्मात्रमिस्तपपत्त्याभिधानव्याजेन एकत्वेतात्पर्यादिदमपि

स्रष्ट्रादिवाक्यमविद्याभिबोन्मुपयतीत्यर्थः। अस्तुस्रष्ट्रादिश्रुतेतत्कारीसागविद्यानिवर्तकत्वं तावता किं सिध्य

स६ तीतिनत्राह। अविद्यायामिति। यत्तु सर्वकर्मसंन्यासानुपपत्तिरितितत्राह। मुमुक्षोः कामस्य यद्यपि संन्यासानुपप

त्तिस्तथापितत्तज्जिज्ञासुना संन्यासो मद्र्यकर्तव्यः स्यादित्याह। तत्रैवेति। तत्र चाभियजमानजायापुत्रवित्तकर्मभिर्नि

रत्तत्वं पांक्तत्वपर्यः। किं च यदि पुत्रवित्तादिनेदाभिमानस्य सम्यग्धीविरोधित्वं न स्यात्ततः मुमुक्षुः समाप्नोति सा हि जाति

बेयस्यार्थवत्त्वं मुक्तमन्यथावैयर्थ्यप्रसंगात्। अतो यस्य सम्यग्ज्ञानकामेन सर्वकर्मसंन्यासे क्रियमाणे स्वरूपप

यतेन स्वाज्जिज्ञासुना संन्यासः कर्तव्यः इत्यर्थः॥ सम्यग्ज्ञानस्य कर्मसमुच्चितस्य मोक्षसाधनत्वान्नैवेहित

त्यागो मुक्तिमानित्याशंक्य उपपत्तिमेव प्रकटयति। नहीति। विकल्पोः समुच्चयाभावं दृष्टांतेन स्पष्टयति। नम्र

गादिनिर्ज्ञानवतो मुक्तस्य फलाकांक्षत्वं न्यासो जिज्ञासोर्विना सिध्यति मुमुक्षोस्तु जिज्ञासोः साधनात्मकः साधन

सर्वकर्मत्यागो वैधः सिद्ध्यत्युपपत्तिरूपसंहरति। तस्मादिति॥ ॥इति श्रीव्याख्यानुशासनभ्रमप्रकरणस्य टीकासमाप्ता॥५॥

॥श्रीमद्गुरुचरणारविंदाभ्यां नमः॥

५ नद्धिकृष्णासिद्धं त्यागरूपसंन्यासः कर्मणा स्पष्टमाह। भेदर्शनेति। भेदाकारदर्शनस्य प्रतिषेधः कृतिपुरुषस्यते सचनत्वज्ञानकामेन

मुपरिशतानातद्विपरीतंभ्रमलुस्वरूप

मानादूस्

त्रिभ्यं देहद्वयाभिमा[illegible] त्याज्यमात्मस्वरूपमविद्याकृतमुक्तं इदानीं तदविद्याकृतत्वं प्रपंचयितुं प्रकरणांतरमवतारयन्

प्र२ प्रथमं प्रश्नमुत्थापयति॥ सुखमिति॥ सुखमासीनं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं कश्चिद्ब्रह्मचारी जन्ममरणादुःखणात्संसारान्नि

र्विण्णो मुमुक्षुर्विधिवदुपपन्नः पप्रच्छ भगवन्कथमहं संसारान्मोक्ष्ये॥ निःसमुक्तत्वादेव तव संसारस्पर्शाभावादनायासादे

वमोक्षः स्यादित्याशंक्य स्वास्त्यवस्थात्रयप्रतीतेः सं[illegible]सारो भातीत्याह॥ शरीरेति॥ श

रीरेंद्रियविषयवेदनावानहं जागरिते दुःखमनुभवामि तथा स्वप्नेऽनुभवामि पुनः पुनः सुषुप्तप्रतिपत्त्या विश्रम्य विश्रम्य

११ जाग्रत्स्वप्नयोर्दुःखमनुभवामि। प्रतीतसंसारनिवृत्तये मुक्तिरित्याशंक्य विकल्पयति॥ किमयमेवेति॥ किमयं ममैव म ११

स्वभावः किंवान्यस्वभावस्य सतो नैमित्तिक इति॥ विकल्पद्वयेपि फलं कथयति॥ यदीति॥ यद्ययमेव स्वभावो न मे

मोक्षाशा स्वभावस्यावर्जनीयत्वात् यद्यथ नैमित्तिकः निमित्तपरिहारात्स्यान्मोक्षोपपत्तिः॥ एवं शिष्येणोक्ते द्वितीयं पक्ष

माचार्यः स्वीकरोतीति तं गुरुरित्याह॥ तं गुरुरुवाच॥ शृणु वत्स न तवायं स्वभावो नैमित्तिकः॥ एवमुक्ते शिष्यो गुरुं प्रति प्र

श्नत्रयं प्रस्तौति इत्युक्त इति॥ इत्युक्ते शिष्य उवाच किं निमित्तं किं वा तस्य निवर्तकं किं वा मम स्वभावः॥ सति सन्त्यानि क

र्तकं मे अवश्यविज्ञानं हि। यस्मिन्निति। यस्मिन्निमित्ते निवर्तिते नैमित्तिकाभावे रोगनिमित्तनिवृत्तौ व्याधितस्य रोगिणः स्वभाव

ति२ प्रपद्येयेति। तन्निवर्तकं किंनिमित्तं संबंधः प्राप्तस्य प्रश्नत्रयस्योत्तरमाह गुरुरिति॥ गुरुरुवाच॥ अविद्यानिमित्तं वि

द्यानस्याः निवर्तिका॥ अविद्यायां निवृत्तायां तन्निमित्ताभावान्मोक्ष्यसे जन्ममरणलक्षणात्संसारात्॥ निमित्तं संसारस्येति शेषः।

28

तन्निमित्ताभावादित्यत्र तच्छब्देन संसारो गृह्यते। कारणनिवृत्तौ कार्यनिवृत्तेरावश्यकत्वमभिप्रेत्याह स्वप्न इति। स्वप्नजाग्रद्दुः
खं च नानुभविष्यसीति। पुनरपि प्रश्नत्रयं दर्शयति शिष्य इति॥ शिष्य उवाच॥ कासावविद्या किंविषया च विद्या च का। अ
विद्यानिवर्त्तिका यया त्वं स्वभावं प्रतिपद्येथा इति। तत्र कार्यद्वारेणाविद्यां प्रदर्शयन्नात्मनो यत्नस्याविषयत्वं हि ... यात्मस्वरू
पमावेदयन्निति तन्निवर्त्तकेत्यभिप्रेत्य परिहरति गुरुरिति। गुरुरुवाच॥ त्वां परमात्मानं संतमसंसारिणं संसार्यहमस्मी
ति विपरीतं प्रतिपद्यसे अकर्त्तारं संतं कर्त्तेति अभोक्तारं संतं भोक्तेति विद्यमानं सन्तमविद्यमानमिति इयमविद्या। मिथ्या सं
नर्थकरणात्तदविद्येत्युक्तमयुक्तं मिथ्याज्ञानातिरिक्ताविद्याभावादिति मन्वानः शंकते शिष्य इति। शिष्य उवाच। संसारोपादा
नत्वेन मिथ्याज्ञानातिरिक्ताविद्या सिध्यतीत्याशंक्याह। यद्यपीति॥ यद्यप्यहं सन्नविद्यमानस्तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्व
लक्षणः संसारो मम स्वभावः प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैरनुभूयमानत्वान्नाविद्यानिमित्तः संसारो विद्याप्रयुक्तो न भवति प्र
माणिकत्वादात्मवदित्यर्थः। किंच आत्मनि संसारस्यैव दविद्याया अनुपलम्भेन तथा च न तत्राविद्याकृतः संसारः किंत्वात्मीय एव
अविद्यायैरिति। अविद्यायाः स्वात्मविषयत्वानुपपत्तेः तामेवानुपपत्तिं दर्शयन्नविद्यारूपमनुवदति॥ अविद्या नामेति।
अविद्या नामान्यस्मिन्नन्यधर्मारोपणा। सा च विषये विषयांतरस्य भवतीत्युदाहरणाभ्यां साधयति॥ यथेति। यथा
प्रसिद्धं रजतं प्रसिद्धायां शुक्तिकायां यथा वा प्रसिद्धं पुरुषं प्रसिद्धे स्थाणावध्यारोपयति प्रसिद्धं वा स्थाणुं प्रसिद्धे पुरुषे
शुक्तिकामध्यारोपयतीति संबंधः पुरुषं स्थाणुत्वेनापि तथैव संबंधः। आचार्यः शंकामाह दर्शयति। नेत्यादिना॥ नात्र
वर्त्तते तर्हि तस्याः स्वात्मन्यत्र प्रत्यगात्मविषयत्वं त्वयं तमविषयीकृत्य तत्र संसारसाधकत्वायोगात् च प्रत्यगात्मविषयत्वमविद्याया

प३

रे

हा

या४

सिद्धं प्रसिद्धे प्रसिद्धं चाप्रसिद्धे। चकारेण नञनुकृष्यते। तत्रोभयत्रापि पूर्ववदेवान्वयः। विधिप्रतिषेधाभ्यां सामान्यन्यायं
अव्यक्षात्मानात्मनोरितरेतराध्यारोपणासिद्धेः। फलितमनुपपन्नं स्यादिति॥ न चेति। न चात्मन्यनात्मानमध्यारोपयतीत्यात्मनो
ऽप्रसिद्धत्वात् नैवात्मानमनात्मनि आत्मनोऽप्रसिद्धत्वात्। अध्यारोपयामीत्यसंबन्धः। प्रसिद्धस्यैव प्रसिद्धान्तरेऽध्यासः। तस्य संस्का
रे समुद्गत्वादिस्फटिकप्रसादस्य गुरुतादिति। तं गुरुरागं न व्यभिचारात्। व्यभिचारमेव स्फोरयति। नहीति। न हि वत्सप्रसिद्धे वेले
प्रसिद्धरूपमध्यारोपयतीति नियमं तु रात्रावात्मन्यध्यारोपणदर्शनात्। गौरोऽहं कृष्णोऽहमिति देहधर्मस्याहंप्रत्ययविष
ये आत्मन्यहंप्रत्ययविषयस्य च देहे अयमहमस्मीति। देहस्य तद्धर्माणां गौरत्वादीनामहंप्रत्ययविषये तस्य च देहे
ध्यासो यथानुभूयते तथान्तःकरणस्य तद्धर्माणां च कर्तृत्वादीनां चिदात्मनि तस्य चैतन्यस्यान्तःकरणेऽध्यासः स्पष्ट
ति। किं हि प्रमाणोऽस्य संस्काराध्यासनिबन्धनं केवलव्यतिरेकाभावादित्यर्थः॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमभिप्रेत्य
शंकते। दोष्य इति। आह प्रसिद्ध एव तत्र तावदहंप्रत्ययविषयतया देहश्चायमिति। आत्मनोऽहंप्रत्ययविषय
त्वेन देहस्य च तदहंकारास्पदत्वेन प्रसिद्धत्वेऽपि तन्निग्राह। तत्रैवमिति। तत्रैवं सति प्रसिद्धयोरेव देहात्मनोरितरेतरा
ध्यारोपणा स्थाणुपुरुषयोः शुक्तिरजतयोरिवेत्यर्थः। दृष्टान्ते प्रसिद्धस्यैव प्रसिद्धान्तरेऽध्यारोपणमिति सिद्धं स साचार्य
वचनं न तु विकल्पमदेयमापन्नमिति साहा। तत्रेति। तत्र कं विशेषणमाश्रित्य प्रसिद्धस्यैव तेनरेतरा

॥अनात्मनि ८३ — चद — १२ — १२ — नात्

(२४)

५ देहात्मनोरविविक्तत्वेनाप्रसिद्धिमेव प्रकटयति ॥ नहीति ॥ न ह्यहं देहोऽयमात्मेति विविक्ततया [blot] प्रत्यक्षाभ्यां देहात्मानौ यः कश्चिद् द्रक्ष्यति ॥ ५

ध्यारोपणेति नैव नियन्तुं शक्यमिति ॥ दार्ष्टान्तिके त्वहंप्रत्ययविषयत्वमतिरिक्तस्य चिदात्मनोऽप्रसिद्धत्वान्न तत्रान्तःकरणस्य तद्धर्म
स्य वा कर्तृत्वादेरध्यासः सिध्यतीति भावः ॥ दृष्टान्तवद्दार्ष्टान्तिकोपपत्तिं दर्शयितुमुपक्रमते ॥ शृण्विति ॥ शृणु ॥ दृष्टान्ते देहात्मनो
सर्वलोकप्रसिद्धो न तथा चिदात्माहंकाराविति विप्रोऽयमाश्रित्याहसत्यमिति ॥ सत्यं प्रसिद्धौ देहात्मनौ न तु स्थाणुपुरु
षौ विविक्तप्रत्ययविषयतया सर्वलोकप्रसिद्धौ ॥ विविक्तत्वेन देहात्मनोर्न [struck out] प्रसिद्धिः [struck out]
कथं प्रसिद्धिरभ्युपगम्यत इत्याशङ्क्याह कथमिति ॥ कथं ॥ तर्हि नित्यमेव निरन्तरा विविक्तप्रत्ययविषयतया प्रसिद्धौ देहा
त्मनोरविविक्तत्वेन प्रसिद्धिरित्यत्र वादिविप्रतिपत्तिं लिङ्गत्वेन दर्शयति ॥ अत एवेति ॥ अत एव हि मोमुह्यते लोक आत्मा
नात्मविषये एवमात्मा नैवमात्मा ॥ यद्यपि गौरोऽहमित्यारोपदार्थद्वयं प्रतिभाति तथापि भेदविशिष्टतया न भाति अ
न्यथा लोकायतिकानां विवादाभावप्रसङ्गात् अतो यथा तत्र देहात्मप्रसिद्ध्यहं कर्तरि गौरत्वाद्यध्यासस्तथा ममापि
चिदात्मन्यहंकारस्य तद्धर्माणां च कर्तृत्वादीनामध्यासो भविष्यतीति मन्वानः शङ्कते इत्याहेति ममेति ॥ इतीमपि दोषमा
श्रित्यावोचं नैव नियन्तुं शक्यमिति ॥ आत्मानात्मनोरितराध्यासे द्वयोरपि मिथ्यात्वप्रसक्तेः भ्रमस्य वास्तवोत्पत्तिरिति तांक
तेनान्वेति ॥ ननु यद्यत्राविद्याध्यारोपितं तत्तत्रासद्दृष्टं ॥ आरोपितस्याधिष्ठाने नास्ति सत्यत्वमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्ट
यति ॥ यथेत्यादिना ॥ यथा रजतं शुक्तिकायां स्थाणौ पुरुषः रज्ज्वां सर्पः आकाशे तलमलिनमित्यादि तथा देहात्मनोर
पि नित्यमेव निरन्तरा [blot] विविक्तप्रत्ययत्वेनेतरेतराध्यारोपणात् नानात्वरूपयोर्नित्यमेव सत्त्वं स्यात् ॥ इतना यदाऽस्य

३१ धं१ यथा१

ध्याहारः । तस्मिन्नेवाध्यस्तानां दार्ष्टान्तिकरूपं प्रपंचयति ॥ शुक्तिकादिष्विति ॥ यथा शुक्तिकादिष्वविद्याध्यारोपितानां रजता
दीनां शुक्तिकादिषु नियतमेवासत्त्वं सत्त्वं तद्विपरीतानां च विपरीतेषु तद्देहात्मनोरविद्ययैवेतरेतराध्यारोपणाद
तास्यात् ॥ तत्रैवं सति देहात्मनोरसत्त्वं प्रसज्येत ॥ तद्विपरीतानां रजतादिव्यतिरिक्तानां शुक्तिकादीनां विपरीतेषु शु
क्तिकादिचिल्लक्षणेषु रजतादिषु नियमेनासत्त्वं सत्त्वमिति संबन्धः कर्तव्यश्चेदित्यध्याहारः । प्रसंगस्येष्टत्वान्न दु
ष्टत्वमिति ॥ न चानिष्टत्वेनात्राकृतप्रसंगात् । आत्मानात्मनोरितरेतराध्यारोपेऽन्यथा दृश्येतापद्यते तर्हि देहा
दावात्मारोपवैपरीत्येन देहादेरेवात्मन्यध्यारोपः स्यात् तथा च सात्मनोऽसत्त्वप्रसंगाभावादिसारांकाममनुपपद्यते ॥
अथेत्यादिना ॥ अथ तद्विपर्ययेणादेहात्मन्यविद्याध्यारोपितः देहस्यात्मन्यसत्त्वं प्रसज्येत । प्रसंगस्येष्टत्वोक्तेश्चात्मा
पाचित्वोपेनप्रसादित्वात् ॥ तच्चेति । तच्चानिष्टं प्रसक्ष्याहिचि रोधात् । इतरेतराध्यासस्य अन्यतराध्यासस्य चानु
पपन्नत्वमुपपादितमुपसंहरति । तस्मादिति । तस्माद्देहात्मनो नाविद्ययैवेतरेतरस्मिन्नध्यारोपितो । यद्यपि तदितरे
राध्यासो न घटते कथं तर्हि गोऽहमित्यादिप्रमाणाधिकरणमध्यात्मिति शंकते कथं तर्हीति । कथं तर्हि । मीमांसको ब्रूते ।
वंत्रोति । एवं सत्यभवन्निति संयुक्तौ ॥ किं च नान्तीतु पारिशेष्यादितरेतराध्यासं सिसाधयिषुराह परपक्षं प्रतिक्षिपति । नानि
त्यत्वेति । न अनित्यत्वपारार्थ्यप्रसंगात् । प्रसंगमेव प्रकटयति । संहतत्वादिति । संहतस्य सापारार्थ्यमनित्यत्वं च दृष्टं
भादियेद्वा । इतश्चात्मा देहादिसंयुक्तो न भवतीत्याह । किं चेति । किं चादेहादिनाचेतनस्यात्मनोऽन्यत्र सत्तार्हि संहतत्वादासनादि

शं १३

१३ आ

वदसंहतत्वदोषः स्यादिति संहतविलक्षणात्मसिद्धिरित्याह। यस्त्विति। यस्त्वपरैर्देहेन संहतः कल्पितः आत्मा स संहतत्वात्परा
र्थः। तेन संहतः परो नित्यसिद्धत्वात्। आत्मा चेदेवमसंहतोऽस्ति तर्हि तस्य देहादावधिष्ठानेन तन्मात्रत्वेनारोपितत्वे संह
ते सति असत्त्वादिदोषप्रसंगो यः शंक्यते स न भवति आत्मनस्संसृष्टत्वेनारोपेऽपि स्वरूपेणारोपाभावादिति आत्मनो सं
हतत्वे फलं कथयति। न स्यादिति। न स्यात् संहतस्य देहे देहमात्रतयाऽध्यारोपितत्वेनासत्त्वानित्यत्वादिदोषप्रसंगो न भवति।
आत्मा परमार्थतोऽसंहतश्चेत्तर्हि देहादेर्निरात्मकत्वमिति पक्षांतरप्रसक्तिरिति शंकते ननु चेति। ननु च निरात्मको देह इति
वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोषः स्यात्। परमार्थतोऽसंहतस्यापि देहादेः संसर्गाध्यासाभ्युपगमाद्देहादेश्च सात्मकत्वं सिध्यतीति
परिहरति नेत्यादिना। न सत एवात्मनः आकाशस्येवासंहतत्वाभ्युपगमात्सर्वेण संहतः स्यादात्मेति। न निरात्मकं देहादि स्या
र्वै। स्यात्। तदेव प्रपंचयति। यथाकाशः सर्वेणेति। यथाकाशस्सर्वेण संहत इति। सर्वं न निराकाशं भवति एवं तस्मान्न वै
नाशिकपक्षप्राप्तिदोषः स्यात्। देहादेरात्मन्यध्यस्तत्वे न तस्याऽसत्त्वे प्रमाणविरोधः स्यादिति परोदीरितमनुभाष्य दूषयति। यस्तु
न इति। यस्तु न तत्कं देहस्यात्मन्यध्यस्तत्वेनासत्त्वे प्रत्यक्षादिविरोधः स्यादिति तन्न प्रत्यक्षादिभिरात्मनि देहस्य सत्त्वानुपलब्धेः।
अनुपलब्धिमेव साधयति। नहीति। न ह्यात्मनि कुंडे बदरं क्षीरे सर्पिः [illegible] तिले तैलं भित्तौ चित्रमिव च प्रत्यक्षादिभिर्देह उपलभ्यते। आत्म
नि देहादेरप्रमाणिकत्वे फलितमाह तस्मादिति। तस्मान्न प्रत्यक्षादिविरोधः। आत्मा प्रमितो वाऽप्रमितो वा प्रमितत्वेनाधिष्ठानत्वमारोपत्वं
वाऽप्रमितत्वे विरोधादप्रमितत्वेनाधिष्ठानत्वादि सिध्यति अप्रतिपन्नस्य न दृश्ययोगादिति शंकते कथमिति। कथं तर्हि प्रत्यक्षाद्यप्रमितआत्मनि

पि२

४ | चितिमतः अचितिमतो चितिमत्त्वादेव स्वार्थसंबंधानुपपत्तेः॥ अ॥ स्तु तर्हि द्वयोरेवार्थिनोश्चितिमत्त्वं न स्यात्॥ नाप ४

भिमाध्यं प्रकरद्यमिति। तं गुरुरिति। तं गुरुरुवाचापद्यं तर्हि स्वार्थत्वं चितिमत्तास्त्वपरेणाप्रयुज्यमानेन देवस्पष्टयति। न होति

न हि चितिमान्नपरतंत्रः परेण प्रयुज्यते। चितिमत्त्वेपि परेण प्रयुक्तत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह किमुभयोश्चितिमत्त्वं किं वान्य

वि३ न रस्येति कथ्यायं दूषयति। चितिमत इति। चितिमतश्चितिमदर्थत्वानुपपत्तेः समत्वात्सकार्ययोरिवाद्वितीयं प्रसा

ह नापीति। नाप्यचितिमदर्थत्वं चितिमतो रिति। नाप्यचितिमतो रन्यो न्यार्थत्वं दृष्टं न हि काष्ठकुड्ये अन्यो न्यानर्थत्वं कुर्व

तों सम५ नैचितिमत्त्वान्नशेषशेषित्वमित्यत्र व्यभिचारं शंकते नन्विति। ननु चितिमत्त्वस्य समत्वेपि भृत्यस्वामिनोरन्योन्यार्थत्वं दृष्टं। भृ

त्वा ८ त्यस्वामिनोः स्वाहत्वेन चेतनयोर्भावादचेतनमेव दारादि तमन्यो न्यार्थमिष्टमात्मनि पुनरनेकत्वतादिवच्चितिमत्त्वस्यापि चिन्मा २५

त्रैर्नैया विवक्षितत्वान्नशेषशेषित्वोपपत्तिरित्युत्तरमाह। नैवमिति। नैवं अनेकत्वप्रकारावच्चितिमत्त्वं विवक्षितत्वात्तस्य

२५ तू ८ आत्मनश्चि[illegible]रूपस्यापि चिद्दत्तत्वशेषित्वं स्यादित्याशंक्याह दर्शितश्चेति। दर्शितश्च दृष्टांतः प्रकारयोरिवेति। अद्विती

यचैतन्ये अन्यशेषत्वरहिते सिद्धे सति सिद्धमस्य परमात्मत्वमिति फलितमाह। तत्रेति। तत्रैवं सति स्वबुध्यातदेव

घ५ सर्वमुपलभसे अयमु[illegible]प्रकारान्तरेणकूटस्थनित्यचैतन्यस्वरूपेणाभवतात्मनः सर्वदा निर्विशेषचिन्मात्रत्वेनप

रमात्मत्वं तथापि किं निरासत्वं स्यादित्याशंक्याह भयस्थात्रयसंबंधद्वारेण तस्मिन्दुःखानुभवाशंकापराहतनाभवतीत्याह

यदि चैवमात्मनः सर्वदा निर्विशेषत्वमभ्युपगच्छसि किमिति चिवान्नसुषुप्तविश्रम्य विश्रम्य जाग्रत्स्वप्नयोर्दुःखमनुभ

वामीति किमयमेवमम स्वभावः किंवा नैमित्तिक इति चाक्षोहमाहमात्मनो स्वानुकाश्यंका सावकाशोति चेत्तत्राह। किं नेसाविति।

किंते सोव्यामोहोऽपगतः किं वा न आत्मनः चिद्रूपस्य निर्विशेषस्य परमात्मत्वे नाज्ञानतत्कार्यसंबंधाभावस्याचार्यवचन

चैतन्यात्मत्वात्स्वार्थोऽहंप्रत्ययानां नीलपीताद्याकाराणामुपलब्धेति विक्रियायामनेव कूटस्थ इति संशयकारणं
विरुद्धत्वेन निश्चायकत्वेनेति तं गुरुरुवाच। नन्वुक्तं त्वया संशयः को हि परिणामिचित्तानादिः तस्य क्रमेण स्व
विषयग्राहकत्वेऽकृतिपयग्राहकत्वं च दृष्टं न[illegible]पकमात्मनो व्यावर्त्तमानं परिणामित्वमपि तस्य व्यावर्त्तयतीति परो
दीरितस्य संशयहेतोर्विरुद्धत्वं साधयतीति मन इति। यत्तु तेषां प्रत्ययानां नियमेनात्मोपलब्धत्वादेव परिणामित्वात्
कू[illegible]टस्थत्वसिद्धौ निश्चयहेतुमेवाशेषचित्तप्रचारोपलब्धत्वं संशयहेतुमाशंक्य कूटस्थत्वनिश्चयहेतुमेवात्मनो निः
शेषचित्तप्रचारोपलब्धत्वमोहात्त्वं संशयकारणं कथयसि॥ तथा च सति संशयो मुक्तो नेत्यलमेव व्यतिरेकद्वारा स्फो
रयतीति यदीहितं। यदि हि न परिणामित्वं स्या[illegible]दशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धत्वं न स्याच्चित्तस्येव स्वविष
ये यथा चेन्द्रियाणां स्वविषयेषु न च तथात्मनः स्वविषयैकदेशोपलब्धिः। अपर्यायेणानिःशेषचित्तप्रचारोपलब्ध
त्वादात्मनोऽपरिणामित्वेन न च कूटस्थत्वमेवेति स्थितमिति निगमयति। गत इति। अतः कूटस्थ एवेति। ननु रागादीनां बाधा[illegible]
योश्चित्तादुपलब्धेः स्वत्र क्रिया प्रकाशस्वार्थो भाति प्रत्ययार्थस्य कर्त्तावभासते न तथा चोपलब्धौ कूटस्थश्चेति नि[illegible]
[illegible]तीति प्रत्ययार्थपर्यालोचनायां विरोधः स्यादिति शंकते। तत्राहेति। न त्वाह उपलब्धिर्नाम धात्वर्थो विक्रियैवोपलब्धुः कूट
स्थता चेति विरुद्धं। किमेतौ प्रकृतिप्रत्ययार्थौ मुख्यावेवाभीष्टौ किं वा गौणौ। अपि भवतु नाधः सविनाशकोऽशतः स्यादि
प्रयोगदर्शनादिति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह। नेत्यादिना। न धात्वर्थो विक्रियायामुपलब्धेरुपचारात् यथा चेदृशो

ध्या॰३ १६ ना॰४ अ १६ ह्र४ ध्यु

सोपः पिंडोद्दहनी स्फपचारेणोच्यते तथा प्रज्ञानं ब्रह्म कूटस्थमचलं ध्रुवमित्यादिश्रुतिसिद्धेन नित्योपा[illegible]लब्धिस्वभावेनात्म
नाप्यात्मोहंकारादिरूपेणेदंहमित्युपचर्यते तेनाप्यविषयेणेनं प्रकृतिप्रत्ययव्यपदेशेन प्रकृतिप्रत्ययसाक्षिणो न विरुध्यते कूटस्थ
त्वमित्यर्थः ॥ महदादिद्रव्यस्य परिणामोपपत्तिः द्रव्यात्मको यथा दृष्टः तथाहंकारद्रव्यस्याविषयपर्यन्तं संचारि परिणामोऽप्य
पप्रभास्त्रानीयो द्रव्यं स्यात् तथा च कथं तस्य क्रियात्वमुपचरितुं त्वाक्यमित्याशंक्याह यो हीति। यो हि बोद्धृप्रत्ययः
स धात्वर्थो विक्रियात्मकः आत्मन उपलब्ध्याभासफलावसान इति उपलब्धिशब्देनोपचर्यते यथा जले प्रतिबिंबि
तः सविता तत्र प्रकाशाभासो हृद्यहेतुस्तथैवात्मा बु[illegible]द्धिप्रतिबिंबि[illegible]तो नित्योपलब्धिस्वभावः तत्र प्रकाशाभा
सो हृद्यहेतुर्भवति न तत्रोपलब्ध्याभासफलावसानत्वा बुद्धिपरिणामस्य क्रियात्वेनोपचारः संभवतीत्यर्थः। उक्त
मेवार्थं दृष्टांतेन स्पष्टयति यथेति। यथा छिदिरिक्रियाद्वैधीभावफलावसानेति धात्वर्थेनोपचर्यते तद्वत् दृष्टा
न्ते वैषम्यं शंकते इत्युक्तरूपमिति। इत्युक्तं श्रीभाष्ये हि। ननु भगवन्नमकूटस्थनित्यत्वप्रतिपादनं प्रसत्तमर्थे दृष्टांतः
दृष्टांतस्य दार्ष्टांतिकानुगुणत्वाद्धि समेवम्प्रकटयति। कथमित्यादिना। कथं छिदिः छिदाक्रियावसानाउपच
र्यते यथा धात्वर्थेनानुतथा उपलब्धिशब्दोपचरितोपि धात्वर्थो बोद्धृप्रत्ययश्चात्मोपलब्धिविक्रियावसानश्चे
त्यात्मनः कूटस्थतां प्रतिपादयितुं न समर्थः दृष्टांते छेद्ये विक्रियादर्शनाद्दार्ष्टांतिके विक्रियाप्र
संगान्न कूटस्थत्वसिद्धिरित्यर्थः। दृष्टांते छिदिरिछेद्ययोरिव दार्ष्टांतिके प्रसंगात् उपलब्धे रूपलब्धुश्च भेदाभा
वा[illegible]त्वाकूटस्थतेत्याह सत्यमित्यादिना। सत्यमेवं स्याद्युपलब्धेर्भिन्न[illegible]त्वेष्वेति। नित्योपलब्धिमात्र एव

ब्ध्युप

38

पुनश्शंकते। यदीति। यदि भगवन् सुषुप्तावेव विक्रियामन्मानोऽस्ति कथं स्वप्नजागरिते। आत्मनि परमार्थतः स्वप्नजागरिते प्रत्यक्षे
रसिद्धावपि भ्रांत्यनुरोधात्तस्मावेष्ट्यस्याचार्यस्समाचष्टे तं गुरुरिति। तं गुरुराह किं चानुभूयते त्वया संततं संततमिति वि
त्रोषण मम दृष्ट्यमाणात्स आह बाढमिति॥ बाढमनुभवामि किंतु विच्छिद्य विच्छिद्य न तु संततं यदि स्वप्नजागरितयोरागंतुकत्व
मभ्युपैषि तर्हि तयोस्तथात्वे सिद्धे न तेन वा लक्ष्यते भवितुमुत्सहते आगंतुकत्वादनुभूयमानत्वाच्च घटादिवन्नचानयोरात्मसंबं
धत्वं संबंधस्य दुर्वचनत्वादित्याह तं गुरुरिति॥ तं गुरुराह तर्हि आगंतुकत्वेनुतेन न तवात्मन्यते। विपक्षे तयोरागंतुकत्वमनुभू
यमानत्वं च न स्यादित्यप्रयोजकत्वं परिहरतीत्यहीति। यदि न वा लक्ष्यते चैतन्यवत्स्वरूपत्वेन स्यात तर्हि विच्छेदः स न न एव स्यातां।
किंच स्वप्नजागरिते न तवात्मनस्ते व्यभिचारित्वाद्वस्त्रादिवदित्याह। नहीति। नहि यस्य यत्स्वरूपं तत्तस्य व्यभिचारि दृष्टं। स्व
प्नजागरिते तु चैतन्यमात्रं त्वां व्यभिचरतः। आत्मस्वरूपं चैतन्यस्य सुषुप्ते व्यभिचारदर्शनाद्व्यभिचारित्वहेतो व्यभिचारित्वा
न्नसाधकत्वमित्याशंक्याह। सुषुप्ते चेति। सुषुप्ते चेत्स्वरूपं व्यभिचरेत् नष्टं नास्तीति वा बोध्यमेव स्यात् आगंतुकानामतद्धर्माणा
मुभयात्मकत्वदर्शनात्॥ आत्मनि स्वाभाविकस्याभावे नागंतुकत्वमाविष्कर्तुमतद्धर्माणामित्युक्तमुभयात्मकत्वदर्शनमुदाह
रणाभ्यां दर्शयति। यथेति। यथा धनवस्त्रादीनां नाशो दृष्टः स्वप्नभ्रांतिरूपत्वव्यानां च बोधो दृष्टः॥ अतिप्रसंगमाशंक्य तेनन्वेवमिति।
नन्वेवं भगवन् चैतन्यस्वरूपमप्यागंतुकं प्राप्तं तस्यागंतुकप्राप्तौ हेतुमाह। स्वप्नेति। स्वप्नजागरितयोरिव सुषुप्ते नानुपलभ्या
न्मनुपलब्धेः दृष्टिश्चेतिरित्यादिरूपं हि चैतन्यं स्वप्नजागरितयोर्बाह्याभ्यां मुच्यते तथा च तच्चैतन्यं सुषुप्ते दृश्यते चैतन्यं नास्ति [illegible] सा

त३

गंतुकत्वं दुःपरिहारमित्यर्थः। किंच स्वप्नजागरितेचेदात्मनः स्वरूपप्रच्युते न भवतः तदा चैतन्यमेवस्वरूपं न भवती स्फटिकस्यानन
न्यासनो जडत्वमनुभूतं भवेदित्याह। अचैतन्येति। अचैतन्यस्य स्वरूपो वा स्यामहं। द्रष्टुरादौ रोपाधिकरूपस्यागंतुकत्वेपि स्वरूप
चैतन्यमात्रमागंतुकमिति विचार्यतं हं न विजानीहीति सिद्धांतिब्रूते नपद्यतेति। नपद्यते। चैतन्यमात्रस्यैनोपाधिकस्यागंतुक
त्वानुपपत्तिरित्युक्तेर्थे हेतुमाह तदनुपपन्नेरिति। तदनुपपत्तेः। अनुपपत्तिमेव साधयति चैतन्येत्यादिना। चैतन्यस्वरूपं चेदागंतुकं
पत्रपत्स्विपत्रमनंतद्दर्षचातेनाप्युपसा कल्पयितुं शक्नुमो वयं। एवं चेसत्रयस्तितर्हि पत्रमपर्यालोचयव्यर्थंतु नद्दर्षरातेनापिपु
न्याघटयितुं शक्नुमः॥ तत्राहक प्रमाणाभावादित्यर्थः॥ तर्हि सद्धातिरिक्तः कश्चिच्चैतन्यस्यान्येभावं निश्चिनोती सा त्वंकस्त्वं किमचे
तनश्चेतनो वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। अन्योवेति। अन्यो जाचेतनो पि तस्यसंहतत्वात्परार्थमनेकत्वं नाशित्वंचतनकेनचिदुपप
त्त्यावारयितुं शक्यं। अस्वार्थस्य स्वतः सिद्ध्यभावादित्यवोचाम। यश्चेतन्यस्य [illegible] मावमाकलयेत्तचेच्चैतन्यादन्योप्य
चैतनो मन्दो भ्युपगम्यते सोपि तर्हि संहतत्वादि दोषभाङ्गाच्चैतन्यगोचरत्वान्न तस्याभावमुद्भासयेत् नहि चैतन्यादन्यो [illegible] चेतन
त्वयमपि स्वेहमत्र शक्नुवन्ननाभावं चैतन्यस्य साधयितुं शक्नोतीत्यर्थः॥ यदि चैतन्येनैव चैतन्यस्यागंतुकत्वं घटस्येनेतन्यास्व
स्कंधारोहकल्पनायास्स्वप्नष्टत्ते र्संभवात्ननेदकाकारमंतेण भेदायोगादित्यभिप्रेत्याह। चैतन्यमिति॥ चैतन्यस्वरूपस्या
त्मनस्स्वतस्सिद्धत्वेनान्यानपेक्षत्वं केनचिद्वारयितुं शक्यं। किंच आत्मनः स्वसत्तायां चैतन्याव्यभिचारादनागंतुकं चैतन्यमेति तथ्यं
ग्रतश्चैतन्यमनागंतुकं अभावश्चन्यत्वात्तन्नष्टं गच्छादित्याह। अव्यभिचारादिति। अव्यभिचारात्। पत्रपत्स्तदनुपपन्नेरित्या

म२ प५ न६ १८ ग१ १८

दिपाठोपि यथोक्तरीत्यानेतव्यः। आत्मव्यभिचारासिद्धिं शंकते नन्विति। ननु व्यभिचारो दर्शितो मया सुषुप्ते न पश्यामीति। अयमह
मस्मीत्यात्मानमिमानि भूतानीत्यनात्मानं च सुषुप्ते न पश्यामि तेन तत्र चैतन्याभावाद् व्यभिचारादि निहेतो रसिद्धिरित्यर्थः
सुषुप्ते न पश्यामीति वचनस्य विरुद्धत्वान्नैवं वक्तव्यमित्युत्तरमाह नव्याहतत्वादिति॥ नव्याहतत्वात्॥ व्याहतिमेव प्रश्नद्वारा
प्रकटयति। कथमित्यादिना। कथं व्याघातः पश्यन्न त्वं न पश्यामीति वचनं व्याहतं॥ पश्यन्न त्वं वेत्सेतदभ्युपाह ननु कदाचि
दिति॥ ननु कदाचिद्भगवन् सुषुप्ते मया चैतन्यमन्यद्वा किंचिद्दृष्टं॥ यदि सुषुप्ते न किंचिदन्यस्य त्वया स्वितर्हि न किंचिदेतावंतं
कालं मया दृष्टमित्यस्य तस्य परामर्शोन्यथानुपपत्त्या त्वया पश्यतापि दृष्टेर्व्यभिचारः कल्पितस्तत्राह पश्यकस्तर्हि
सुषुप्ते त्वं द्रष्टेति यावत् पश्यन्निति पाठे अयमेवार्थः। आत्मनः सुषुप्ते दृष्टिरस्तीत्यत्र हेतुमाह। यस्मादिति। यस्माद्दृष्टमेव प्रतिषे
धसि न दृष्टं सुषुप्ते दृष्टिरि[illegible] तथापि चैतन्यं कथं सिद्धं तत्राह॥ यातवेति। या तव दृष्टिः तच्चैतन्यमिति मयोक्तं। न देवस्फु
ष्टयति यत्पेति। यया त्वं विद्यमानया किंचिद्दृष्टमिति प्रतिषेधसि सा दृष्टिस्तच्चैतन्यं चैतन्यस्याव्यभिचारे दर्शिते नित्यासिद्धि
नस्य कूटस्थस्य प्रकाशत्वं च सिद्धमित्याह नहीति॥ नहि चैतन्यस्य सर्वत्राव्यभिचारात् कूटस्थनित्यत्वं सिद्धं स्वत एव प्रमाणा
पेक्षं। स्वप्रकाशत्वे हेतुं तरमाह। स्वतः सिद्धस्येति। स्वतः सिद्धस्य हि प्रमातुरन्यस्य प्रमेयस्य परिच्छित्तिं प्रति प्रमाणापेक्षायामन्या
त्मनिष्ठा परिच्छित्तिरपेक्ष्यते। नान्यस्य परिच्छित्तिरूपस्य परिच्छेद्याय। प्रमाता। चिद्रूपत्वादन्यापेक्षणमनवस्थापत्तेरतिप्रसंगाद्ध
स्वभावश्चानित्यश्च न तस्य व्यतिरिक्तं यत्प्रमेयं घटादि स जडस्याचिद्रूपस्य परिच्छित्तिर्निश्चितिस्तामुद्दिश्य प्रमाणापेक्षायां

शि
नप
लं४

न

ससांघटादैरन्या प्रमाणजन्या परिच्छित्तिरनिसापेक्षते प्रमातुरनिरीक्तस्य प्रमेयस्या संविद्रूपस्य निश्चयाय प्रमाण
द्धारा परिच्छित्ति सापेक्षासा मुक्तत्वात्प्रमातानु संविद्रूपत्वाद्दसंदिग्धस्वभावत्वाच्च निरपेक्षाः स्फुरंतीत्यर्थः॥ संवित्स्वभा
भावत्वं स्फोरयति साहीति॥ साहि निरस्यैव कूटस्था स्वयंज्योतिस्स्वभावात्मनि प्रमाणत्वे प्रमातृत्वे च नतो प्रतिप्रमाणापेक्षा॥
आत्मनि बुद्धिवृत्तिप्रतिबिंबिते प्रमाणत्वं वृत्तिमदंतःकरणप्रतिबिंबिते च प्रमातृत्वं कल्प्यते तत्रोभयत्रास्त स्फूर्तिन प्र
प्रमाणापेक्षा मुच्यते स्वयं संवित्स्वभावत्वादित्यर्थः॥ असंवित्स्वभावस्यैव प्रमेयस्य प्रमाणापेक्षा नात्मन स्वसंवित्स्वभावस्येत्यत्र
दृष्टांतमाह॥ यथेति॥ यथा प्रकाशानमुष्णत्वं लोहोदकादिषु परोपेक्ष्यते अग्न्यादिसाहित्यात् न तत्स्वभावत्वान्नाग्न्यादिस्यादीकांत
दृपेक्षा सर्वदा तत्स्वभावत्वात्॥ निरस्यैव संविदि स्फक्तमाक्षिपति अनिसत्वमिति॥ अनिसत्वेऽपि प्रमात्यान्निसत्व इति चेत्॥
चक्षुरादिप्रमाणसामग्रीप्रसक्ता प्रमेयावगादिस्फच्यते॥ तथाच प्रमातृत्वप्रसिद्ध्यनुपपत्त्यैव स्वसंवित्तेरनिसत्वं च कल्प्यमि
त्यर्थः॥ प्रमाणाभासानामज्ञानपरिणामत्वाश्रयणात्संविदितः प्रमेयेनावलेपत इयावतीति सिद्धेर्जन्यत्वविरोधं यथार्थानिस्क
नरमाह॥ नावगतेरिति॥ नावगतेर्निसानिसत्वयोर्विरोधानुपपत्तेः॥ विरोधानुपपत्तिमेव विशदयति॥ नहीति॥ नत्ववग
तेः प्रमात्वे निसावगतिः प्रमानानिसेति तु विरोधोवगम्यते॥ चक्षुरादिजनितबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तावगतेः प्रमात्वे स
ति निसावगतिः प्रमाणं न भवति अनिसा प्रमेति विरोधो न प्रतिभातीत्यर्थः॥ तत्र पूर्ववादिविरोधं दर्शयति॥ निसायामिति॥
निसायां प्रमातुः प्रमाणापेक्षाभावः अनिसायां तु यत्नोत्तरितत्वाद्द्वगतिरपेक्ष्यत इति विरोधः स्यादिति चेत्॥ निसावगोति

निं ३ तो १८

१९ २६

यां १

पक्षे प्रमातुः स्वावगतये प्रमाणापेक्षा न भवति। अनित्यसंविदवगतौ प्रयत्नव्यवधानादवगतिसाधनमपेक्षते प्रमाते
ति विरोधोऽस्तीत्यर्थः॥ नित्यावगतिपक्षे प्रमाणानैरपेक्ष्यं स्वयोच्यते चेत्तर्हि सिद्धमस्मदिष्टमिति सिद्धान्त्याह
सिद्धेति। सिद्धान्ते आत्मनः प्रमातुः स्वतः सिद्धिः प्रमाणनिरपेक्षैव। प्रमाणनिरपेक्षत्वेन स्वतः सिद्धिमभ्यु
पगतानां प्रमाणाभावापेक्षाभ्युपगताऽभवति सापि प्रमाणाभावविषयापेक्षा न वाच्या नित्यत्वादवगतेरिति [illegible] पूर्ववादी आह
[illegible] अभावेपीति। अभावेप्यपेक्षाभावः नित्यत्वादिति चेत्। स्वभावत एव अवगतेः स्वाज्ञा वा प्रमाणाभावेपि नापेक्षा तत्स्फुरण
[illegible]रमाह। नावगतेरिति। नावगतेरात्मनि सद्भावादिति परिहृतमेव। आत्मनः स्वतः सिद्धौ हेत्वंतरमाह प्रमातुश्चेदिति। प्रमातु
श्चेत्प्रमाणापेक्षया सिद्धिः कस्य प्रमित्सा स्यात्॥ ततो व्यतिरिक्तस्यैव तद्विषया प्रमित्सा ते स्यादित्याशंक्याह यस्येति। यस्य
प्रमित्सा स एव प्रमाताऽभ्युपगम्यते। किंचिदप्युत्कर्षादिकमिष्टं वस्तु लोके प्रमातुरिष्यते न तु प्रमातृविषया काचिदिच्छा तस्यैव संग
च्छेत्॥ स्वकर्तृकेच्छाकर्मत्वायोगादित्याह। तदीयाचेति। तदीया प्रमित्सा प्रमेयविषयैव न प्रमातृविषया। प्रमात्रन्तरकर्तृ
केच्छाकर्मत्वं प्रमातुरिष्टमित्याशंक्यानवस्थाप्रसंगान्नेत्याह। प्रमात्रेति। प्रमातृविषयत्वे अनवस्था प्रसज्ये
त प्रमातुस्तदिच्छायाश्च। तत्र प्रमात्रनवस्थां प्रकटयति तस्यापीति। तस्याप्यन्यः प्रमाता तस्याप्यन्य इति। तदीयानवस्था
कथमिति एवमेवेति। एवमेवेच्छायाः प्रमातृविषयत्वे। यदि प्रमातुरिच्छा प्रमात्रन्तरविषया तर्हि इच्छापि प्रमात्रन्तरविषयत्वे
ति प्रमात्रनवस्थापत्तिवत्तदीयेच्छायाः अप्यनवस्था दुर्वारेत्यर्थः॥ इतश्चात्मनः स्वतः सिद्धिर्वक्तव्येत्याह प्रमातुरिति। प्रमातु[illegible]लतो

प ६
व ५
छा ३

हि४

व्यवहितत्वाच्च प्रमेयत्वानुपपत्तिः। आत्मनः स्वकार्यात्प्रमातुरव्यवहितत्वादेव प्रमेयत्वानुपपत्तेः। स्वगतसिद्धि
तिएतद्विप्रपंचयति लोके हीति। लोके हि प्रमेयं नाम प्रमातुरिच्छास्मृतिप्रयत्नप्रमाणजन्मव्यवहितं तस्माद्व्यतिरिक्तं नान्यथावग
तिः प्रमेयविषयाद्दृष्टान्तश्च प्रमाता स्वयमेव स्वस्य स्वकेन चिद्व्यवहितः। नाप्यकल्प्यपि तु प्रमाणादीनां प्रमात्मनेनापि व्यवहार
भूमौ घटादिकं वस्तु प्रमेयत्वेन प्रसिद्धं प्रमाता प्रथमं जिज्ञासते तस्य चेष्यमाणत्वात् तस्मिन्विषये समीहितलाभनत्स्मर
तितत्पावर्तते ततो यथार्थज्ञानेन प्रयत्नं प्रयत्नांतरं तत्र चक्षुरादिव्यापारात्प्रमाणमुत्पद्यते एवं प्रमातुरेतैर्व्यवहितं प्र
मेयं प्रसिद्धं प्रजनितयथोक्तेच्छादिव्यवधानव्यतिरेकेणावगतिर्न प्रमेयविषयं लोके क्वापि दृष्टा प्रमातुश्चात्मन एव स्वेच्छादी
नामन्यतमेन केनचिद्व्यवहितत्वे नैवकस्यचित्तु शक्यते तस्मात्प्रमेयत्वायोगात्प्रमातुः स्वतः सिद्धिरास्थेयेत्यर्थः। किं च स्मृ
तिरिच्छायाश्च न प्रमातृविषया भवितुमर्हतीत्याह। स्मृतिश्चेति। स्मृतिश्च स्मर्तव्यविषया न स्मर्तृविषया। तथेच्छापीष्टविष
यैवनेच्छावद्विषयत्वं। विपक्षे दोषमाह। स्मर्तेति। स्मर्तुरिच्छावद्विषयत्वे पुनर्योरनवस्था हि सर्वेव दर्पदिहार्या स्यात्। यदि स्मृ
ते स्मर्तृविषयत्वमिच्छायाश्चेच्छावद्विषयत्वं तथा स्मृतितद्वतोरिच्छातद्वतोश्च प्रमाग्राहकानवस्थादिवदनवस्था दुर्वारा
प्रसज्येत स्मृतेः स्मर्तृविषयत्वेऽपि स्मर्तुरन्तरविषयत्वाद् इच्छायाश्चेच्छावद्विषयत्वे च तद्विषयेच्छान्तरस्याप्यपेक्षा
त्वस्य तु स्वदिहारस्यादित्यर्थः। यदि विषयावगतिं रसिद्धति सावगतो व्यवहीयते प्रमातरि पुनर्न स्यात्। अनुसन्तो सतसुकु
ति। समस्तादिनिश्चयात्... तेव्याप्यकं रांकते। प्रमातृविषयेति। प्रमातृविषयावगतिस्तु सततोऽनवगत एव प्रमातरि हीनेत्व॥

२० २०

स्स्मर्तृविषयत्वे ३ द्व २ श्व२ स२ स्या२

प१

क्रिमनयाप्रक्रियास्तुश्रुतिसाम्यं परिहर्तुमवगतिविषयत्वमात्मनो विवक्ष्यते किं वा स्तुश्रुतिसाम्यपरिहारोऽस्य न घटते तत्राद्यं
दूषयति। नावगंतुरिति॥ नावगंतुरवगतेरवगंतव्यविषयत्वात्। यदि पुनरवगतेरवगंतृविषयत्वमिष्यते तत्र को दोष इति। त
त्राह। अवगंतृ इति। अवगंतृविषयत्वे चानवस्था पूर्ववदपरिहार्या स्यात्। यथा पूर्वं प्रमात्राद्यनवस्थोक्ता तथा अवगते
रवगंतृविषयत्वे तद्द्वितीयेणावगतेरपि तथाविधावगंत्रंतरविषयत्वादवगतेरवगंतुश्चानवस्था दुर्वारा स्यादित्यर्थः॥ द्वि
तीयं प्रत्याह अवगतिश्चेति॥ अवगतिश्चात्मनिष्कृष्टस्वनित्यात्मज्योतिरन्यतो न पेक्षते स्वसिद्ध्यै प्रागादित्या पुरुषप्रकाशावदिति
पूर्वमेव प्रसाधितं॥ अवगतेर्नित्यत्वमुक्तं तदनित्यत्वे दोषमाह अवगतेश्चेति। अवगतेश्चैतन्यात्मज्योतिषस्त्वात्मनित्यत्वे
चात्मनस्स्वार्थत्वानुपपत्तेः। न केवलं [illegible] स्वार्थत्वासिद्धिः परार्थत्वं स्यादित्याह। कार्येति। कार्यकारणसंघातवत्संह
तत्वात्पारार्थ्यं दोषं च वोचाम। उक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं समर्थयते कुत इत्यादिना। कथं चैतन्यज्योतिषः स्वात्मन्यनित्यत्वे
स्य सादित्यव्यवधानात्संहतत्वं नतत्वं तस्य चैतन्यज्योतिषः प्रागुक्तेत्यत्र साक्षोर्ध्वमात्मन्यभावाद्यनुशादिनाभिते
संहतत्वात्पारार्थ्यं स्यात्॥ प्रागुक्तं मित्सत्वाधिकरणप्रयुक्तं फलं कथयति॥ यदा चेति। यदा च तदनुसन्धानात्मनि विधीयते
तदात्मनः स्वार्थत्वं। चैतन्यभावापेक्षमात्मनः स्वार्थत्वं अर्थात्मनस्तु परार्थत्वं चैतन्याभावापेक्षमित्युक्तमेवं यन्न किं।
तद्भावेति। तद्भावाभावापेक्षयात्मानात्मनोः स्वार्थत्वपरार्थत्वसिद्धिः। आत्मनः स्वार्थत्वे सिद्धे फलितमाह। तस्मादिति॥
तस्मादात्मनोऽन्यनिरपेक्षमेव नित्यचैतन्यज्योतिष्ट्वं सिद्धं। आत्मनो नित्यचैतन्यज्योतिष्ट्वे प्रमातृत्वाभावात्प्रमातृत्व

न्या६

स५

ना३

प्रे

२१

पदेशोपपत्तिरिति निरांकर्तेनान्यथेति। नन्वेवंसति असति प्रमातृत्वे कथमात्मनोः प्रमातृः प्रमातृत्वमिति। चेतनस्य कूटस्थस्य
नित्यज्ञानस्यापि संभवत्योपचारिकं प्रमातृत्वमिति स्फुटतरमाह। अत्रोच्यते इति। अत्रोच्यते प्रमाश्रयानित्यत्वेऽनित्ये च स्वरूप
विशेषाभावात् तद्व्यपदिश्यते इति। अवगतिरिति। अवगतिर्हि प्रमा स्यात्तत्स्वतीवादि वृत्तिविकाराः अनित्याः कूटस्थनित्या
यास्त्वरूपविशेषेण न विद्यते। अवगतेर्नित्यत्वेऽनित्यत्वे च स्वरूपविशेषाभावात् प्रमातरि व्यपदेशस्य तु व्यवस्थोपपत्तिरिति
दृष्टांतेन स्पष्टयति। यथेति। यथा भावार्थस्य तिष्ठत्यादेर्फलस्य गत्यादि मूर्जकस्य नित्यस्याभावानित्यस्य धात्वस्वरूपविशेषो ना
स्तीति तु व्यपदेशो दृष्टः तिष्ठंति मनुष्याः तिष्ठंति पर्वताः इत्यादिस्तथा नित्यावगतिस्वरूपेपि प्रमातरि प्रमातृत्वव्य
पदेशो न विरुध्यते। भावार्थस्य तिष्ठत्यादेरिति समानाधिकरण्यं आदिशब्देन भवत्यादि गृह्यते तदीयं फलं गतिनिवृत्तिः
सत्संगत्यादि शब्देन भवनादि ग्रहणमित्यादिः इत्यादिपदं प्रपंचयति आस्ते भवतीत्यादि सर्वसंग्रहार्थं प्रमातुरवगते
स्वरूपत्वेन नित्यत्वेपि प्रमातृत्वव्यपदेशोपपत्तिरित्यत्र हेतुमाह फलेति। फलसामान्यादिति। नित्यत्वेऽनित्यत्वेपि फलसा
वगतेस्समानत्वात् प्रमातृत्वव्यपदेशस्यात्यन्तविरुद्धत्वेन समर्थः। कूटस्थस्योनित्यस्वभावत्वेपि प्रमातृत्वव्यपदेशमात्मनो
परिकल्पयितुमभ्युपगच्छन्त्या कर्तृत्वासंभवं वक्तुं चोपपन्नमुपपत्ति॥ अत्राहेति। अत्राह शिष्यः नित्यावगतिस्वरूपस्यात्मनोऽ
विक्रियत्वात् कार्यकरणैरसंहतत्वाद्देहादीनामिव यागादिभिः कर्तृत्वं नोपपद्यते॥ कार्यकरणैः संहतिं न प्राप्य कर्तृत्वं न
रे चेत्तर्हि कार्यकारणोपादानपूर्वं कर्तृत्वं भविष्यतीत्याशंक्याह॥ असंहतेनेति। असंहतस्वभावस्य कार्यकरणोपादाने

२१

45

५६

सत्तीष

न

अनवस्थाप्रसङ्गेन। कार्यकारणोपादानमपि क्रियासाध्यं तदुपादानान्तरमपेक्षं न दृपितथेत्यनवस्थाप्रसक्तिरित्यर्थः। यथा
तक्षादीनां वास्यादिकरसंहतानां वास्याद्युपादानेपि नानवस्थानभ्यागताविस्यादिसारं कार्यकतक्षादीनामिति। तक्षादीनां तु
कार्यकरणैर्नित्यमेव संहतत्वमिति वास्याद्युपादाने नानवस्था स्यात्॥ दार्ष्टान्तिके दृष्टान्ताद्विशेषं दर्शयन्ननवस्था
मुपपादयति॥ इहत्विति। इह तु संहननस्वभावस्य करणानुपादाने कर्तृत्वं नोपपद्यत इति। करणमुपादानं त
दुपादानमपि विक्रियैवेति तत्कर्तृत्वे करणान्तरमुपादेयं तदुपादानेप्यन्यादेति प्रमाणस्यानन्त्येऽनवस्थाप्र
पादितैवेर्थः॥ स्यात्तर्हि कर्तृत्वेऽसंभवोऽर्थः॥ एवमात्मनि द्वित्वेऽपि कर्तृत्वासंभवे वैभवं पेशाक्रियैव भावस्य यौ निस्सोगावा
कार्यत्वेनावगतत्वस्यासिद्धमर्थं पुरुषं प्रेरयतीति। मतान्तरमाशङ्क्य निराकरोति न चेति। न च क्रियैवात्मानं कारयति क्रियानिवार्तायास्स्व
रूपाभावात्। पूर्वादृष्टमेवात्मानं प्राप्य कर्तृत्वं संपादयतीति मतान्तरमाह अथेति॥ अथादृष्टमात्मानमभ्युपेत्य क्रियां कारयतीति चेत्। ता
अदृष्टस्यात्मव्यतिरिक्तत्वेनासत्त्वात् सिद्धत्वं घटादिवत्। न चानात्मत्वात् दृश्यत्वादात्मविषयत्वं न च ताभ्यामेव हेतुदृष्टान्ताभ्यामना
त्मन स्तस्यात्मप्रेरकत्वं॥ अतो न पूर्वादृष्टावष्टम्भादात्मनि कर्तृत्वसिद्धिरिति। दूषयति नान्यस्येति॥ नान्यस्य स्वतन्त्रस्य सिद्धत्वात्मविष
यत्वाद्यनुपपत्तेः। अदृष्टस्यानात्मनस्स्वतन्त्रसिद्धत्वाभावं स्पष्टयति॥ न हीति॥ नेत्यात्मनोऽन्यदचेतनं वस्तु स्वप्रमाणकं दृष्टं॥ कथं
तर्हि शब्दादेस्सिद्धिरित्यत्राह शब्दादीति। शब्दादि सर्वमेवावगत्याभासफलावसानप्रत्ययप्रमितं सिद्धं स्यात्। न चात्मव्यतिरिक्तोऽपी
श्वरस्सर्वज्ञः स आत्मप्रेरकः स्यादिति चेत्तत्राह अवगतिश्चेदिति॥ अवगतिश्चेदात्मनोऽनन्यस्यात्सोऽप्यात्मैव न संहतः स्यार्थत्वा

षि२

हा६

ट५

घ६

तोप २

त्रा २

न्यपरार्थः॥ लौकिकदृष्ट्या तु नो न्यस्येश्वरस्य स्वाभाविकी चेद्दृग्गतिरिष्टा सोऽप्यस्माकमात्मैव अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः अतः
न कश्चिद्दोषः स्यादिति प्रेरकौ स्मितिरित्यर्थः॥ चैतन्याश्रयो देहादिरेवास्ते संगीकारात् कथं न स्यात्संहतत्वमिति मतांतरमाशंक्या
ह नचेति। नच देहेंद्रियाणां स्वार्थतामङ्गीकुर्मो वगत्यवसानप्रत्यक्षापेक्षसिद्धिदर्शनात्। यथा स्वगतेन प्रकारेणैव सिद्धि
न प्रकाशनेन तथा देहधर्मत्वे दृग्गतिर्न तथा देहो वगम्येत [illegible] अयगम्यते च अतो देहो नात्मा वगत्यपेक्षोऽस्य सिद्ध
त्वान्न घटादिवदित्यर्थः। देहस्य मनुष्योऽहं ममाहं जानामीति स्वे चैतन्ये प्रत्यक्षविरोधाद्दृग्गत्यपेक्षोऽस्ति सिद्धत्वमसिद्धमिति। तं शंक
ते नन्विति। ननु देहस्यावगतौ न कश्चित्प्रत्यक्षादिप्रमाणांतरमपेक्ष्यते। तत्रार्धमंगीकृत्यार्थं दूषयति बाढमिति॥ बाढं जाग्रद्दे
स्थानुभूतसुप्तयोस्तु देहस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षयैव सिद्धिः। यथा जडस्य देहस्य प्रत्यक्षाद्यपेक्षयैव सिद्धिः न था जडत्वा
विशेषादिंद्रियाणां तद्रूपेक्ष्ये वा सिद्धिरित्याह तथेति। तथैवेंद्रियाणां। किं च देहादिरनात्मा भौतिकत्वादुभयसंप्रतिपन्नघटा
दिवदित्याह। बाह्या एवेति। बाह्या एव हि शब्दाद्यो देहाद्याकारपरिणता इति। किंच शब्दादीनां प्रत्यक्षादिसापेक्षसिद्धत्वात्तेषामे
व देहाद्याकारेण परिणतानां न स्वपेक्षसिद्धत्वं दुर्वारमित्याह। प्रत्यक्षादिति॥ प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षयैव सिद्धिः ननु सिद्धरूपस्य निरिच्छ
ते न सा प्रत्यक्षाद्यपेक्षा तत्राह। सिद्धिरिति॥ चेति। सा चासिद्धिरिति प्रमाणानां फलमवगतिर्नयोचाम। ननु स्वरूपकिं वहेहादिका रूपशिणाने
पुरुषेषु अवगतिरुत्पद्यते। न त्वागमापायधर्मास्तत्साक्षिकेत्याह। सा चेति। सा चावगतिः कूटस्थस्वयंसिद्धात्मज्योतिः स्वरूपेति न
क्रियापदानुषंगयोः तत्को [illegible] स प्रकारः कूटस्थचेद्दृग्गतिस्तर्हि फलत्वं न स्यादित्याह न तावदिति चोदकाभिप्रायोऽहेति॥

चे ३

न ३

२२

२२

57

अत्राह चोदको ऽवगतिः प्रमाणानां फलं कूटस्थनित्यात्मज्योतिःस्वरूपा चेति विप्रतिषिद्धं। कूपाकाशकार्यत्ववदौपचारिकं कार्यत्व-
मुपेत्य फलत्वं दर्शयति इत्युक्तं यन्निरस्तं। इत्युक्तवंतमाह। अप्रतिषिद्धं कथं तर्हि अवगतेः फलत्वं तस्या उपचाराद् अवगतिर्हि
कूटस्थनित्यापि सती प्रत्यक्षादिप्रत्ययानिबद्धत्वेन तेन दृश्यते प्रत्यक्षादिप्रत्ययस्यानित्यत्वेनानित्यवत् भातीति तेन प्रमाणानां फल-
मित्युपचर्यते॥ न पुनः स्वतः फलत्वमवगतेः प्रमातृत्वं कर्तृत्वं फलत्वं च कूटस्थावगतिस्वरूपे कल्पनामात्रमित्युपपादयाम्। अ-
नाद्यात्मस्य द्वैतस्यापि कल्पितत्वं चोद्यमुखेन दर्शयति यद्येवमिति॥ यद्येवं कूटस्थनित्यावगतिरात्मज्योतिःस्वरूपैव स्या-
त्कथं सिद्धात्मनि प्रमाणानि स्युः प्रत्यक्षादीनामद्वैतेन संहतत्वकारित्वात् इत्यर्थः॥ अवगतिविषयस्याचेतनत्वाद् द्वैतस्य संहत्यकारि-
त्वेन परार्थत्वेन शुक्तिरजतादिवन्मिथ्यात्वोपसिद्धिरित्ययुक्तं पुरुषचोदस्यापि जडस्य सत्त्वरजस्तमसात्मकस्य प्रकृतिरूपे-
ण परार्थस्यैव सांख्यैः सत्यत्वाभ्युपगमादित्याशंक्याह। येनेति॥ येन च सुखदुःखमोहहेतुप्रत्ययावगतरूपेण पार-
र्थ्यं तेनैव स्वरूपेणात्मनो ऽस्तित्वं नान्येन रूपान्तरेणातो नास्तित्वमेव परमार्थतः॥ सुखदुःखमोहस्य च हेतवो ये
प्रत्यया बुद्धिपरिणामाः तैरवगतेन रूपेण जडं परार्थ्यं तेनैव स्वरूपेण तस्यानात्मनो दृश्यस्य द्रष्टारं प्रत्यस्तित्वं नान्ये-
नातीन्द्रियेण परपरिकल्पितेन अभ्युद्भवाचित्स्वरूपं तत्र जगत्कारणमित्यादिना रूपेणास्तित्वं नानाभ्यागमविरो-
धाद्द्वैतेन द्वैतस्य वस्तुतो नास्तित्वमेवाद्वैतत्वात्प्रमाद्वैतवादित्यर्थः। किंच यत इतः द्वैतस्तत्त्वतो नावगतिव्यतिरेकेणास्ति द्रष्टव्य-
त्वाद्रज्जुसर्पवदित्याह यथा हीति॥ यथा हि लोके रज्जुसर्पमरुमरीचिकोदकादीनां तदवगतिव्यतिरेकेणाभावो दृष्टः

एवं जाग्रत्स्वप्नद्वैतेन भावस्यापि तदवगतिव्यतिरेकेणाभावो द्रष्टुं युक्तः किंच यथा द्वैतं मिथ्येति तन्मते प्रति[illegible]भासते तथैव
कूटस्थनिस्सत्यमद्वितीयत्वं चावगतेर्मम प्रतिभाति स्वप्रकाशत्वादनवच्छिन्नत्वादव्यभिचारित्वाच्चेत्याह। एवमेवेति॥ एव
वेति॥ एवमेवावगतेरात्मज्योतिषः नैरंतर्यभावात्कूटस्थनित्यता अद्वैतभावस्स्युश्च सर्वप्रत्ययभेदव्यभिचारात्। किंच विमत
मसत्यं व्यभिचारित्वात्स्वप्नवदित्याह सम प्रत्ययेति॥ प्रत्ययभेदा स्वजगतिं व्यभिचरंति यथा स्वप्ने नीलपीताद्याकारभेदरू
पाः प्रत्ययास्तदवगतिं व्यभिचरंतः परमार्थतो न संतीत्युच्यंते॥ एवं जाग्रत्यपि नीलपीतादिप्रत्ययभेदाः तानेवावगतिं व्यभिच
रंतोऽसत्यरूपता भवितुमर्हंति। यद्वैतस्य मिथ्यात्वे हेतुत्वं व्यभिचारित्वं च कारणमुक्तं तदवगतेरपि तुल्यमिति तन्मिथ्यात्वप्र
सक्तिरित्याशंक्याह तस्याश्चेति। तस्याश्चावगतेरन्योऽवगंता नास्तीति तस्येन रूपेण स्वयमादातुं हातुं वा शक्यते। स्वेन स्वस्य
कर्मकर्तृत्वविरोधेन हानोपादानयोरयोगश्चेदन्येनैव तर्हि स्वस्य हानोपादाने स्यातां नाविरोधादित्याशंक्याह अन्यस्याति॥
अन्यस्य चाभावात्तथैवेति॥ अद्वितीयस्य प्रत्यगात्मनस्सच्चिदानंदैकतानस्य परमार्थत्वं द्वैतप्रपंचस्य मिथ्यात्वमित्येव
शिष्येणोक्ते गुरुणा चाभ्यनुज्ञाते विपरीतप्रभा कुत इत्याशंक्याह एषाविद्येति॥ विद्याभावे व्यवच्छेत्तुं विशिनष्टि यन्निमित्त इति॥
यन्निमित्तस्संसारः जाग्रत्स्वप्नलक्षणः अविद्यायास्तर्हि कुतो निवृत्तिरित्याशंक्याह॥ तस्या इति। तस्याः अविद्यायाः निवर्तकावि
द्यासा च विद्यात्वयोक्तप्रकारेण संवृत्ते निरस्तकरणस्त्वमित्याह इत्येवमिति॥ इत्येवं त्वमभयं प्राप्तोऽसि। विद्योत्पत्तेरूर्ध्वमभ
यप्राप्तिं व्यक्तीकरोति नात इति॥ नातः परं जाग्रत्स्वप्नदुःखमनुभविष्यसि संसारदुःखान्मुक्तोऽसीति। शिष्योऽपि यथोक्तप्रका
वद्बहीत्याह न तत्संसारमनुज्ञो नामीति ओमिति॥ ओमिति॥ ॥ओमितिअवगतिप्रकरणं टीकासहितं समाप्तं॥ ॥७॥

२३

मि

२३

५९